

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ САМАРҚАНД
ДАВЛАТ АРХИТЕКТУРА–ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

Курбанова Махсуда Каршиевна

**“ТОПИАР” САНЪАТИНИ ЎРГАНИШ ВА УНИ АМАЛИЁТГА
ҚўЛЛАШ БЎЙИЧА ЛОЙИХАВИЙ ТАКЛИФЛАР ИШЛАБ ЧИҚИШ**

5A5340104–“Ландшафтлар архитектураси” мутахассислиги

**“Ландшафтлар архитектураси” бўйича магистр
даражасини олиш учун**

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

Диссертация кўриб чиқилди ва
ҳимояга рухсат берилди.

Илмий раҳбар: Арх. док., проф.
А.М. Салимов
Архитектура назарияси ва тарихи”
кафедраси мудири
Т.Ф. Кушманов

М.Ў

Самарқанд–2015

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
АРХИТЕКТУРА–ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

Факультет: Архитектура

Кафедра: Архитектура назарияси
ва тарихи

Ўқув йили: 2014–2015

Магистратура талабаси: М.
Қурбонова

Илмий раҳбари: Арх. док. А.М.
Салимов

Мутахассислиги: Ландшафтлар
архитектураси

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ АННОТАЦИЯСИ

Мавзунинг долзарблиги. Дунё ландшафт архитектураси ва боғ–паркчилик санъатининг кам ўрганилган соҳаларидан бирибу- дарахт ва буталарни кузаб уларга турли хил сунъий манзаравий шакллар бериш, яъни “топиар” санъатидир. Самарқанд шаҳри боғ–парк санъатида X асрдан то XII аср бошларигача анъана бўлиб келган ва бугунги кунгача деярли унитилиб кетган бу санъат турини ўрганиб, уни бугунги кун ва келажак ландшафт архитектураси ва боғ–парк санъатида қўллаш қизиқарли ва долзарб ишлар қаторига киради.

Тадқиқот объекти ва предмети. Тадқиқот объекти–бу ўсимликларни шаклли кузаш бўйича тарихий ва замонавий маълумотлар, шаклли кузашга мос келувчи дарахт ва буталар, шаклли кузаш санъати амалиётининг илғор тажрибаларидир.

Тадқиқот предмети. Ўсимликларни манзарали шаклли кузаш санъатининг усуллари ва бунда қўлланиладиган дарахт ва буталар таркиби

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Ўрта асрларда боғ–парк санъати ва ландшафт меъморчилигига хос бўлган дарахт ва буталарни кузаб, уларга турли хил сунъий манзарали шакллар бериш, яъни топиар санъатининг усуллари ўрганиш, аниқлаш ва уларни Республикамиз замонавий

ландшафт архитектураси ва боғ–паркчилик амалиётида қўллаш бўйича илмий–лойиҳавий ва амалий таклифлар ишлаб чиқишдир.

Илмий янгилиги. Мазкур диссертация иши Ўзбекистон ландшафт архитектураси ва боғ–парк санъати илмида илк бор бажарилди ва тадқиқ қилинди. Мазкур мавзу Республикамиз мисолида шу чоққача диссертация кўринишида ёки бошқа илмий шаклларда ишланган эмас.

Тадқиқотда қўлланилган методиканинг тавсифи. Тадқиқотда қуйидаги илмий услублар қўлланилган:

- топиар санъатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиш босқичларини ёзма тарихий манбалар ва махсус адабиётлар орқали ўрганиш;

- мавзу бўйича хорижий мамлакатлар ва Ватанимиз тажрибаларини излаб топиш, тўплаш, уларни умумлаштириш, таққослаш ва графоаналитик усулда таҳлил қилиш;

- тарихий анъаналаримиз ва замонавий умумжаҳон тажрибаларига хос топиар санъатини Ўзбекистон боғ–парк амалиётида қўллаш бўйича лойиҳавий таклифлар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Мазкур тадқиқот Республикамизда ўсимликларни манзарали шаклли кузаш санъатининг илғор услубларини излаб топиш, аниқлаш ва уларни замонавий ландшафт меъморчилиги ва боғ–парк амалиётига тадбиқ қилиш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқиш билан аҳамиятлидир.

Иш тузилмасининг тавсифи: кириш, 4 та боб, якуний хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг ҳажми 67 бетни ташкил қилади. Низомга кўра диссертация иши А4 (21x29) формат қоғозда компьютерда 1,5 интервалда, 14 шрифтда ёзилди.

Бажарилган ишнинг асосий натижалари қуйидагилардан иборат:

- топиар санъатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиш босқичларини тарихий манбалар ва адабиётлар орқали ўрганилди;

- мавзу бўйича хорижий ва Ватанимиз тажрибалари излаб топилди, тўпланди, умумлаштирилди, таққосланди ва графоаналитик усулда таҳлил қилинди;

- топиар санъатида қўлланиладиган ўсимликлар танланди ва уларга шакл бериш усуллари ўрганилди ва Ўзбекистон боғ–парк амалиётида қўллаш бўйича лойиҳавий таклифлар ишлаб чиқилди.

Илмий раҳбар:

А.М. Салимов

Магистратура талабаси:

М. Курбанова

**Samarkand State Architectural and Civil Engineering Institute named
after Mirzo Ulugbek**

Faculty: Architecture

Master's degree student: M.
Kurbanova

Chair: Theory and history of
Architecture

Scientific supervisor: Doktor of arch.
A.M . Salimov

Academic year: 2013-2015

Speciality: landscape architecture

ANNOTATION TO MASTER'S DEGREE THESIS

Actuality of work. The wosed landscape architecture and garden – park art is one of the fields which is not studied enough-that is monitoring of trees and shrubs by giving them different artificial pictures oue forms it means to use “topiar art”. In landscape architecture in Samarkand beginning from the Xth century till the beginning of the XII-th century this art was traditional and was nearly forgotten till present day. This type of art is being studied now because it attracts attention and interest and the use of the “topiar art” at present and in future landscape architecture.It is considered to be as one of the most urgent problem.

Object and subject of usearch. The object of usearch is to get historical and up-to-date information on surveying the forms of plants , trees and shrubs by taking them shapes used in the world practice.

Subject of research.Composition trees and shrubs and methods of giving them the shapes of picturesque art.

Purpose and tasks of work . development of scientific –designing and practical on the servrying trees and shrubs which are characteristic for landscape architecture of the mediveal centuries giving them various artificial picturesque forms that is studying methods of the “topiar art” and using it in modern landscape architecture and garden - park practics of our Republic .

Scientific noveltyof the researchresults. This dissertation knowledge of the art of landscape architecture, garden and park has been completed and for the first time. In the case of this theme is not so far in the form of insurance or other forms.

Methodology and methods of usearch. The following scientific usearches are used in the dissertation work

- studying of topiar art forming and the stages of the development according to written historical usorses and special literature;
- searching,collecting experience of foreign countries and of our native country on the theme,their generalization comparing and analysis by graphoanalytical method;
- To find a specific historical traditions and the modern world experience of park and garden art practice on the development of project proposals.

The importance of the results of research and practical applications. This research ornamental plants in the country, formed to determine the best methods to find the art of observation and practice of modern landscape architecture, garden and park them is important to develop practical proposals for implementation.

The structure and composition of the work: Introduction, Chapter 4, the final conclusions, list of used literature.The volume of work is 67pages. According to the Regulations of dissertation A4 (21x29) type of paper on computer with 1,5interval, 14 font.

The main results of the work carried out is as follows:

- Find the stages of formation and development of the art and literature through the study of historical sources;
- To find a foreign country and experience on the subject, collected, summarized and compared grofoanalitik method of analysis;
- Plants are selected and used in the art of finding ways to shape them in the use of learning and practice of garden-park project proposals have been developed.

Scientific supervisor:

Doktor of arch. .M .

Salimov**Master'sdegree student:**

M. Kurbanova

МУНДАРИЖА	
КИРИШ.....	1
I–БОБ. ТОПИАР САНЪАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ	
1.1. Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатининг илк шаклланиши.....	7
1.2. Топиар санъатининг боғ–паркларда қўлланилиши ва кейинги ривожланишбосчиқлари.....	8
1.3. Топиар санъатининг ўрта асрларда Ўрта Осиё амалиётида қўлланилиши.....	11
I–боб бўйича хулоса.....	13
II–БОБ. ТОПИАР САНЪАТИНИ ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ВА МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЁТИ ТАЖРИБАЛАРИДА ЎРГАНИШ	
2.1.Европа мамлакатларининг замонавий Топиар санъати.....	16
2.2.ОсиёмамлакатларинингТопиарсанъати.....	20
2.3. Мустақил Ўзбекистон Республикаси тажрибалари.....	26
II–бўйича хулоса.....	29
III–БОБ. ТОПИАР САНЪАТИДА ЎСИМЛИКЛАРГА ШАКЛЛАР БЕРИШ УСУЛЛАРИ	
3.1. Топиар санъатида қўлланиладиган ўсимликлар.....	31
3.2. Ўсимликларга ҳандасавий шакллар бериш усуллари.....	35
3.3. Ўсимликларга эркин манзарали шакллар бериш усуллари.....	42
III–бўйича хулоса.....	45
IV–БОБ. ТОПИАР САНЪАТИНИ АМАЛИЁТДА ҚўЛЛАШ БўЙИЧА ЛОЙИХАВИЙ ТАКЛИФЛАР	
4.1.Тарихий анъаналарни тиклаш бўйича таклифлар.....	48
4.2. Замонавий Топиар санъати шакллари яратиш ва амалиётда қўллашбўйичатаклифлар.....	49
ЯКУНИЙ ХУЛОСАЛАР, ДИССЕРТАЦИЯ НАТИЖАЛАРИ ВА ТАКЛИФЛАР.....	59
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	65
ИЛОВАЛАР	

КИРИШ

Диссертация мавзусининг асосланиши ва долзарблиги. Дунё ландшафт архитектураси ва боғ–паркчилик мероси шунчалик сержило ва серқирраки, бу санъат сирларининг муайян қисми ҳозиргача ўрганилган ва аниқланган бўлса, бошқа қисми ҳанузгача ўрганилмаган ёки ўрганишга эндигина киришилган. Боғ–парк санъатининг ана шундай кам ўрганилган соҳаларидан бири–бу дарахт ва буталарни кузаб уларга турли хил сунъий манзаравий шакллар бериш, яъни топиар санъатидир. Бу санъатнинг ўзига хос тарихи, бугуни ва келажаги бор. Энг қизиғи шундаки, бу санъат бизда, яъни Ўрта Осиё халқларида, аниқроғи Самарқанд шаҳрининг ўтмишида, унинг ландшафт архитектураси тарихида амалда қўлланиб келинган.

Тарихий манбаларда ёзилишича, X аср охири ва XII аср бошларида Самарқанд шаҳри майдонларининг бирини сарв дарахтларидан кузаб шакллантирилган манзаравий сунъий яшил “Ҳайвонот боғи” беаган. “Ҳайвонот боғи” дейишимизга сабаб, бу боғда ўсаётган сарв дарахтлари кузалиб, улардан боғ ҳудудида турли–туман хонаки ва ёввойи ҳайвонларнинг ғаройиб ҳаракатларидаги манзаравий шаклларнинг сояси сувга тушиб жилоланиб турган. Буни кўрган сайёҳлар ўз ҳаяжонларини тўхтатолмай китобларда ёзиб қолдирган. Дарахтларни шаклли кузаш санъати билан боғлиқ бу яшил манзаралар асрлар давомида Самарқанд меҳмонлари ва хорижий сайёҳларга завқ–шавқ бағишлаган.

Бугунги кунда Республикамиздаги мавжуд боғларнинг аксарияти бизга собиқ шўролар давридан меърос бўлиб келаётган бир пайтда, тарихий боғ–истироҳатчилик анъаналаримиз қадриятларини ўрганиш ва уларни амалда қайта тиклаш биз учун ғоят қизиқарли ва фойдали ишдир. Самарқанд шаҳри боғ–парк санъатида Хасрдан то XII аср бошларигача анъана бўлиб келган дарахт ва буталарни кузаш, уларга манзарали яшил шакллар бериш санъатини ўрганиб, уни бугунги кун ва келажак ландшафт архитектураси ва боғ–парк санъатида қўллаш ҳам ана шундай қизиқарли ва долзарб ишлар қаторига киради десак хато қилмаймиз.

Президентимиз Ислам Каримов нафақат шаҳарларимиз, балки қишлоқ аҳоли пунктлари архитектураси ва очиқ муҳитлар манзаравий ландшафт архитектурасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришни Республикамиздаги муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган масалалар ва вазифалар қаторига қўйиб, бу соҳага ҳам алоҳида эътибор қаратганлар. Бу эса биз архитекторлар ва ландшафт меъморлари, боғ–парк қурувчилари олдига юқорида кўтарилган масалани, яъни ўтмиш маданиятимизга хос бўлган миллий санъатимизнинг илмий асослари ва услубларини аниқлаш мавзусини долзарб муаммо қилиб қўймоқда. Ана шу нуқтаи назардан қараганда мазкур диссертациянинг мавзуси ҳам Республикамизда ландшафт архитектурасини ривожлантиришнинг энг долзарб вазифаларидан бири десам ўйлайманки, хато қилмаган бўламан.

Тадқиқот объекти ва предмети. Тадқиқот объекти–бу ўсимликларни шаклли кузаш бўйича тарихий ва замонавий маълумотлар, шаклли кузашга мос келувчи дарахт ва буталар, шаклли кузаш санъати амалиётининг илғор тажрибаларидир.

Тадқиқот предмети. Ўсимликларни манзарали шаклли кузаш санъатининг усуллари ва бунда қўлланиладиган дарахт ва буталар таркиби.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Ўрта асрларда боғ–парк санъати ва ландшафт меъморчилигига хос бўлган дарахт ва буталарни кузаб, уларга турли хил сунъий манзарали шакллар бериш, яъни топиар санъатининг усуллари ўрганиш, аниқлаш ва уларни Республикамиз замонавий ландшафт архитектураси ва боғ–паркчилик амалиётида қўллаш бўйича илмий–лойиҳавий ва амалий таклифлар ишлаб чиқишдир.

Ушбу эзгу мақсадга эришиш учун мазкур диссертацияда қуйидаги **илмий вазифаларни** ҳал қилиш белгилаб олинди:

- самарқанд боғ–парк санъати тарихи ва бугунги кун ландшафт амалиётини ўрганиш;
- дарахт ва буталарни кузаб уларга турли хил сунъий манзарали яшил шакллар бериш санъатини таҳлил қилиш;

- ушбу санъатга хос тарихий ва замонавий услубларни аниқлаш, уларни илмий тизимга солиш ва қўлланиш соҳаларини белгилаш;
- шаклли кузашга чидамли бўлган маҳаллий дарахт ва буталар таркибини аниқлаш ва таклиф қилиш;

Ўсимликларни шаклли кузаш санъатини замонавий ландшафт архитектураси ва боғ–паркчилик амалиётига қўллаш бўйича илмий асосланган лойиҳавий таклифлар ишлаб чиқиш.

Илмий янгилиги. Мазкур диссертация иши Ўзбекистон ландшафт архитектураси ва боғ–парк санъати илмида илк бор бажарилди ва тадқиқ қилинди. Мазкур мавзу Республикамиз мисолида шу чокқача диссертация кўринишида ёки бошқа илмий шаклларда ишланган эмас.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари (гипотезаси).

Тадқиқот гипотезаси бўлиб, мазкур санъатнинг ҳозирги даврда умумжаҳон ландшафт архитектураси ва дизайни амалиётида етакчи ижодий йўналишлардан бирига айланганлиги ва, бироқ, бу санъатни Ўзбекистон замонавий боғ–парк ва ландшафт архитектураси амалиётида қўллаш учун республика ландшафт архитектураси фанида бирон–бир илмий ишланма, тавсиянома ёки илмий асосланган лойиҳавий таклифларнинг ишлаб чиқилмаганлигидадир. Мазкур диссертация ана шу илмий бўшлиқни тўлдириш ва замонавий рекреация (дам олиш ва табиатдан завқланиш) эҳтиёжларини қондириш, бу соҳадаги илмий–амалий вазифаларни ҳал этиш учун қўйилган дастлабки қадамдир.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи. Диссертация мавзу-сига бағишланган адабиётлар сони жуда камчиликни ташкил қилади. Мазкур мавзуга қаратилган илмий ишланмалар ёки тадқиқотлар эса деярли йўқ ҳисоби.

Ўзбекистонда дарахт ва буталарни кузаб уларга сунъий шакллар бериш услубларини ўрганишга йўналтирилган бирон–бир илмий тадқиқот ёки бу соҳадаги амалий ишларни умумлаштириш бўйича бажарилган ишларнинг йўқлигига асосий сабаб мазкур санъатнинг ҳозирги кунда

Республикамиз ландшафт архитектураси амалиётида кенг тарқалмаган-лигидан деб тушунишимиз мумкин. Бироқ, айрим қизиқувчи боғбонлар ва хусусий ҳовли боғи эгалари бу санъатга Ўзбекистонда ҳам меҳр қўйиб келмоқдалар.

Республикамиз сарҳадларида учраб турадиган хусусий қизиқувчи боғбон усталаримизнинг дарахт ва буталарни кузаш тажрибалари ҳозиргача умумлаштирилмаган. Шу боисдан мазкур масалани собиқ иттифоқ даврида рус тилида чоп этилган китоблар ва хорижий адабиётлар ҳамда мамлакатларнинг тажрибалари ва ўрта аср Самарқанд шаҳрининг сунъий яшил ҳайвонот боғи мисолида тадқиқот қилишимиз мақсадга мувофиқдир. 1987 йилда Москвада чоп этилган К.Брикеллнинг “Обрезка растений” китобида мазкур муаммо қисман бўлсада кўриб чиқилиб, унда асосан мевали дарахтларни кузаш услублари кенг ёритиб берилган. 1960 йилда чоп этилган М.И. Черкасовнинг “Композиция зелёных насаждений” китобида декоратив буталарни кузаб уларга шакл бериш масаласи қисман кўриб чиқилган. Мазкур муаммога, яъни дарахт ва буталарни кузаш услубларига Генрих Бельцнинг “Фигурная стрижка деревьев” китоби бағишланган. Китоб 2006 йилда чоп этилган бўлиб, унда асосан Европа мамлакатлари, хусусан Германия шаҳарларининг бу соҳадаги тажрибалари кенг ёритилган. Биз диссертацияни ёзишда ана шу китоб материалларидан кенг фойдаландик. Бироқ, таъкидлаш зарурки, мазкур муаммо Ўзбекистон илму-фани ва ландшафт архитектураси учун ҳозирги вақтда янги соҳа ҳисобланиб, уни амалиётга жорий қилишимиз юқорида айтганимиздек, бизнинг ўрта асрлардаги азалий кадриятларимизни қайта тиклаш йўлидаги илк ҳаракатлар қаторига киради ва Республикамиз ландшафт архитектурасининг ўта долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Тадқиқотда қўлланилган методиканингнингтавсифи. Тадқиқотда қуйидаги илмий услублар қўлланилган:

-ўсимликларни кузаб уларга сунъий яшил шакллар бериш, яъни топиар санъатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиш босқичлари

тарихини ёзма тарихий манбалар ва махсус адабиётлар орқали ўрганиш;

- махсус мавзу бўйича хорижий мамлакатлар ва Ватанимиз тажрибаларини фотофиксациялаш ва замонавий ахборот воситалари ҳамда манбалари ёрдамида излаб топиш, тўплаш, уларни умумлаштириш, таққослаш ва графоаналитик усулда таҳлил қилиш;

- топиар санъатида қўлланиладиган ўсимликларни танлаш ва уларга шакл бериш усуллари ўрганиш;

- тарихий анъаналаримиз ва замонавий умумжаҳон тажрибаларига хос топиар санъатини Ўзбекистон боғ–парк амалиётида қўллаш бўйича лойиҳавий таклифлар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Мазкур мавзу илмий иш сифатида Ўрта Осиё халқининг тарихий қадриятларидан бири ҳисоб-ланган ўсимликларни шаклли кузаш санъатини янги йўналишда, замон талабларига мос шаклларда илмий асослаб беради ва бу соҳадаги кейинги илмий изланишларга қулай имконият яратади.

Мазкур тадқиқот Республикамизда ўсимликларни манзарали шаклли кузаш санъатининг илғор услубларини излаб топиш, аниқлаш ва уларни замонавий ландшафт меъморчилиги ва боғ–парк амалиётига тадбиқ қилиш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқиш билан аҳамиятлидир.

Бундан буён ландшафт архитекторлари ўз иш фаолиятлари ва лойиҳаларида дарахт ва буталарни шаклли кузаш санъатини амалиётга жорий этишда мазкур диссертацияда ишлаб чиқилган илмий таклифлардан унумли фойдаланади деган умиддамиз. Бундан ташқари диссертация материаллари “Архитектура” ва “Ландшафт дизайни” таълим йўналишлари ва “Ландшафтлар архитектураси” магистратура мутахассислиги бўйича ўқиётган талабалар учун ҳам фойдали бўлиши мумкин.

Иш тузилмасининг тавсифи. Кириш, 4 та боб, якуний хулосалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг ҳажми 67 бетни ташкил қилади. Низомга кўра диссертация иши А4 (21x29)

формат қоғозда компьютерда 1,5 интервалда, 14 шрифтда ёзилди.

Илмий тадқиқот натижалари Самарқанд давлат архитектура–қурилиш институтида 2014–2015йилларда бўлиб ўтган ёш олимлар, иқтидорли талабалар, магистрлар, докторант ва тадқиқотчилар илмий конференциялари ва архитектура факультетининг илмий–услубий семинарларида илмий доклад (маъруза) тарзида ҳамда СамДАҚИнинг “Меъморчилик ва қурилиш муаммолари” илмий–техник журналида чоп этилган мақолалар тарзида эълон қилинган ва муҳокамадан ўтган.

І–БОБ.ТОПИАР САНЪАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ

1.1.Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатининг шаклланиши

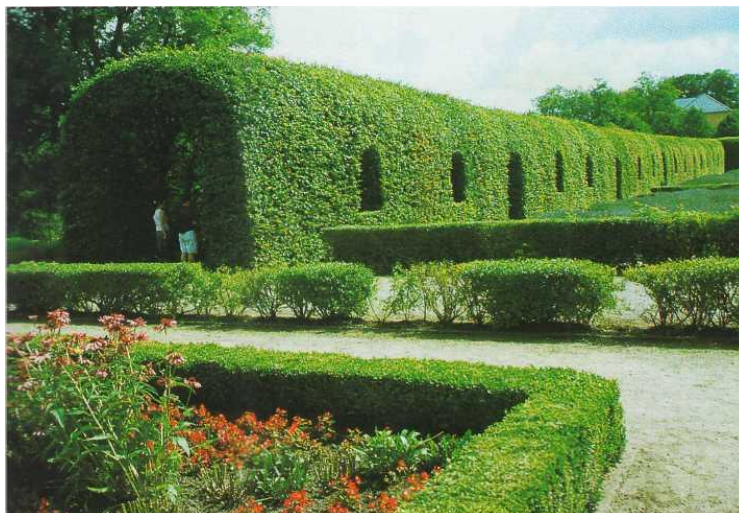
Боғ–парк ўсимликларини шаклли кузаб санъати қадимдан бой тарих ва анъаналарга эга. Тарихий маълумотларга кўра қадимги Римда Топиар исмли боғбон бўлиб, у дунёда илк бор дарахт ва буталарни кузаб уларга сунъий яшил шакллар бериш ғоясини амалиётда жорий қилган экан. Шу сабаб бу анъана Европага “топиар санъати” номи билан кирган ва жаҳон адабиётида шу ном билан аталиб келмоқда. Дарҳақиқат, бундан 2000 йил аввал Қадимги Рим боғларида самшит ва кипарис ўсимликлари кузалиб, уларга сунъий ҳандасавий (геометрик) шакллар берилганлиги тарихдан маълум [8].

Ўсимликлардан топиар усулида турли хил яшил ҳайкаллар ва, ҳатто, жанг сценарияларидан кўринишлар ҳам шакллантирилган. Бироқ, Европа тарихида кейинги нотинч ўтган илк ўрта асрлар даврида “топиар санъати” боғ–парк амалиётида деярли унут бўлган. Европада фақат Италия ва Франциядаги Уйғониш даврига келиб топиар санъати ҳақида ва умуман, антик даврлар санъати ғояларини янгидан қайта тиклаш ва амалда кучга киритиш ҳаракатлари жонланади ва натижада топиар санъати Уйғониш даври боғларини яратишда қайтадан модага киргизила бошланади [14].

Қадимги Римлик Кичик Плинийнинг ёзишича, унинг вилласи фасади қаршида яшил майсалар устида гуллар билан бир қаторда шамшод (буксус, самшит) шохаларидан кузаб ясалган яшил йўлбарс, шер, кийик ва филлар ҳам мавжуд бўлган [16].

Бу санъат, яъни ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакл бериш санъати Европада “барокко” меъморчилиги услубида қурилган маҳобатли қаср ва қўрғонлар қошидаги боғларда ўзининг юксак ривожини топади. Аммо XVIIIасрга келиб Европанинг “романтизм” усулидаги илғор ғояларига асосланган инглизча ландшафт боғ-истироҳатчилик қурилиши топиар санъатини амалиётда узоқ даврларгача, яъни XXасрнинг 80–йиллари

охиригача тўхтаб қолишига сабаб бўлади. Бироқ, Олмонияда ўсимликларни шаклли кузаш амалиёти бу даврда боғлар қурилишида яна қайта жонланади ва оммавий тусга кира бошлайди [14] (1–расм).

1–расм. Граб бутасидан равоқ шаклида ишланган сояли узун рахрав (йўлакча) Германия.

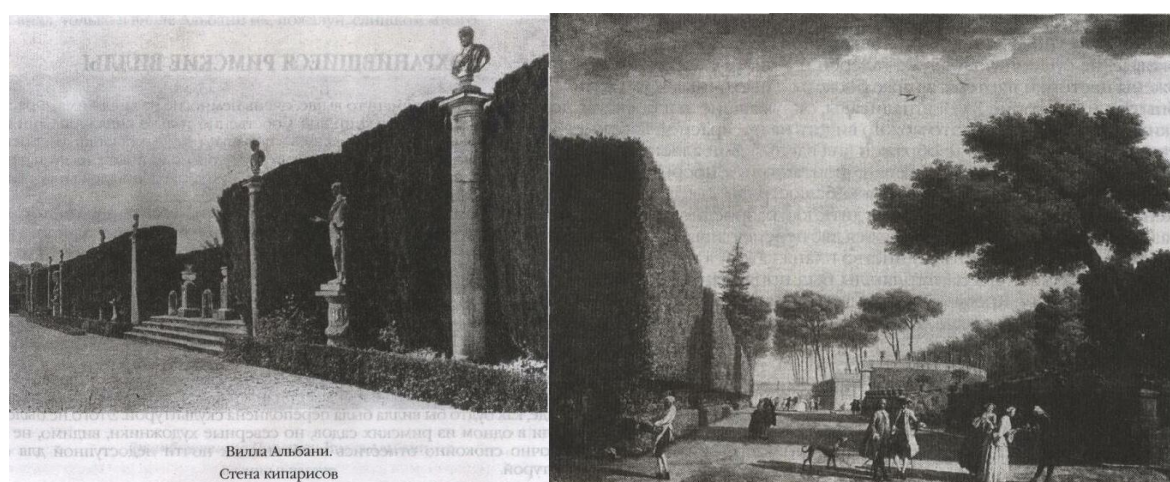
Бугунги кунда дунёнинг турли мамлакатларида (Европа ва Осиё китъаларида) топиар санъати қўлланилиб келаётган бўлса–да, у оммавий тус олгани йўқ. Бу санъат айниқса, Ўрта Осиё республикаларида ханузгача кенг томир тортган эмас. Бироқ, бу санъатга қизиқиш катта ва у Ўрта Осиё халқлари айниқса, биз самарқандликларга ҳам бегона эмас.

1.2. Топиар санъатининг боғ–паркларда қўлланилиши ва кейинги ривожланиш босқичлари

Топиар санъатининг ва нафақат топиар санъати, балки бутун боғ–парк санъатининг ривожини XIX аср буржуазия синфининг даврига келиб деярли тўхтаб қолди. Бунга сабаб буржуазия синфининг интилишлари ва қизиқиши XVIII аср аристократиясидан фарқ қилиб ижтимоий–иқтисодий ҳаётнинг бошқа соҳаларига, яъни техника ва саноатнинг, ишлаб чиқариш манафактурасининг ривожига асосий эътиборни қаратиш бўлди. Бундай тезқориқтисодиймақсадлар олдида санъатга, айниқса боғ–паркчилик санъатининг топиар йўналиши ривожига сарф этиладиган

маблағ ва кучлар иккинчи ва ундан ҳам сўнги ўринларга тушиб қолган эди [14].

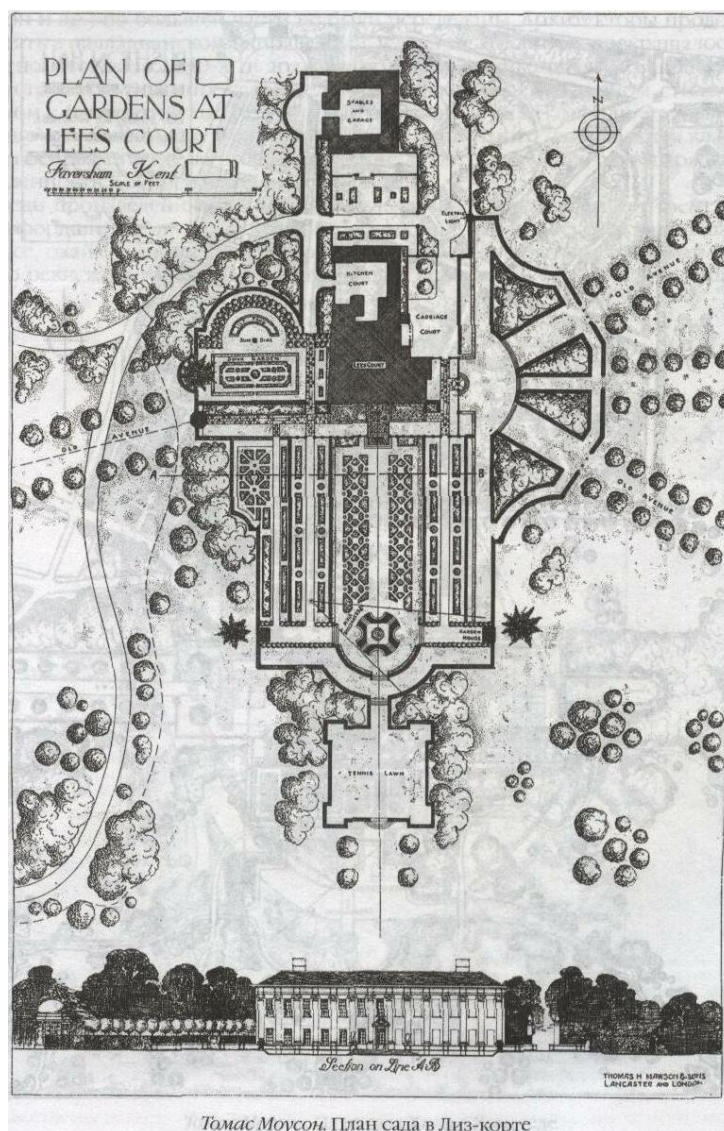
Бироқ, Германияда айрим кўргазма боғларда яратилган яшил композиция ва декорациялар (2–расм) бундан мустасно эди ва улар табиийки, аҳолининг дам олиши ва кенг рекреацион эҳтиёжларини қондира олмас эди.

2–расм. Германия. Ўсимликларни кузаб ишланган яшил композициялар

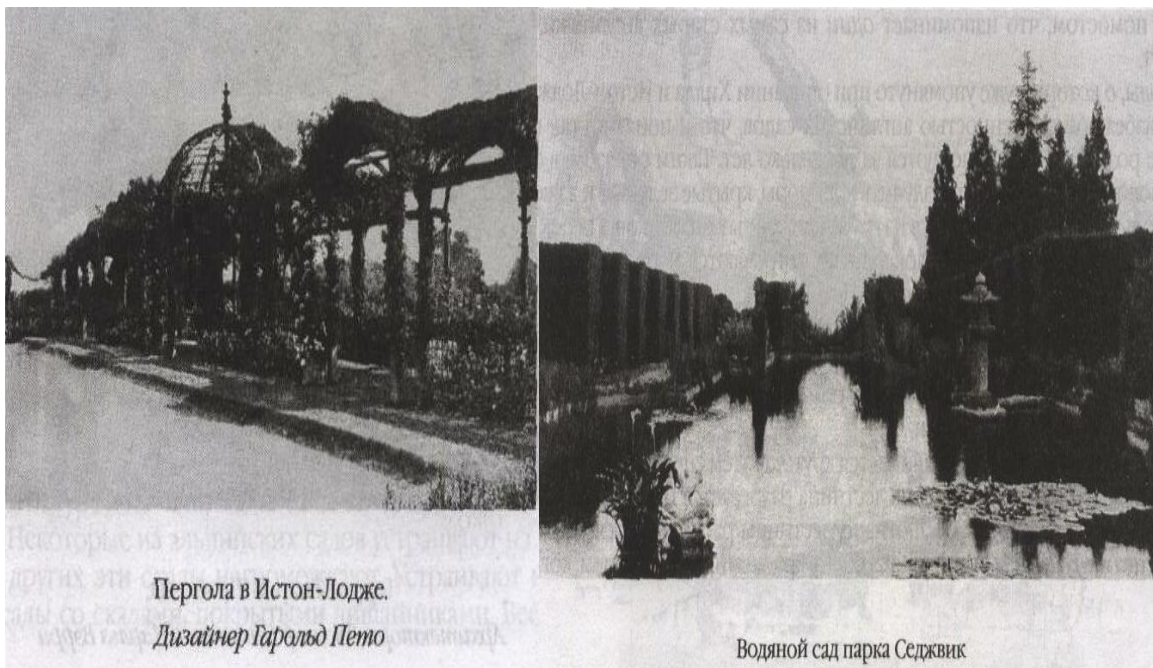
Бу даврдаги Франциянинг айрим янги ва қайта тикланган боғларида ва ҳатто пейзаж стилидаги боғларда ҳам боскетларни топиар санъатида яратиш ишлари қайта тикланди [14]. Масалан, Грен Тэм қалъасининг қошидаги паркда топиар санъати қўлланди. Умуман Франция паркларида Англияга нисбатан аралаш услуб кенг ривож топди: сарой ва бинолар олдидаги регуляр услубда, уларнинг ён ва орқа томонлари пейзаж усулда ечилар эди (3–расм). Бироқ, кейинчалик Англияда ҳам айрим кичикроқ

хавли боғлари ва сарой ховлиларида топиар санъати услубидан ҳам фойдаланилди (4-расм).

Томас Моусон. План сада в Лиз-корте

3-расм

4–расм. Англия боғларидаги сунъий яшил композициялар.

1.3. Топиар санъатининг ўрта асрларда Ўрта Осиё амалиётида қўлланилиши

Ўсимликларни кузаб уларга турли шакллар бериш санъати Самарқанд шаҳрига тарихдан меърос. Маълумки, Самарқанд Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлардаёқ, ям–яшил боғларга бурканган, обод ва хушманзара шаҳарларидан бири бўлган. X асрда юртимизга келган тарихчи Ибн Хавқал ўзининг “Йўллар ва мамлакатлар” номли китобида (Ташкент, 2012) Самарқанд ҳақида шундай ёзади: “Суғднинг пойтахти Самарқанддир; у Суғд дарёсининг жанубидаги тепаликда жойлашган. Шаҳар арк, шаҳристон ва унинг атрофидаги рабодлардан иборат. Арк тепасига чиққанимда киши фақат тушида кўрувчи ниҳоятда хаяжонлантирарли манзарадан завқландим: кўм–кўк дарахтлар, ярқираган кошоналар, шарқираб оқиётган анҳор ва жилғалар, атроф чаман гулгун табиат. Ҳар бир жой, ҳар бир дарахт, ҳар бир гуллаётган боғга қараб қалбинг қувонади. Шаҳар майдончалари гўзаллигининг эса чеки йўқ. Сарв дарахтлари кузалиб, уларга ўта ғаройиб сунъий манзарали шакллар, тартиб–оройишлар берилган. Булар бир–бирга зимдан ташланмоқчи бўлиб турган ёки бир–биридан ҳадиксираётган, ё эҳтимол танишмоқчи бўлаётган яшил сунъий филлар, туялар, сигирлар, ёввойи ҳайвонлар кўринишини эслатади.

Киши қалбини завқлантирадиган бундай яшил манзаралар ҳар қадамда. Буларга шарқираган ариқлар, балиқларга тўла ҳовузлар, дам олишга қулай кўшк ва шийпонлар қўшилган” [12].

Худди шундай маълумотни “Ашқал ал–ард” китобининг муаллифи ал–Умар (XIII–аср) ҳам келтиради: “Самарқандда сарв дарахтлари шундай кузалганки, уларнинг шакли бир–бирига ташланмоқчи бўлаётган ёввойи ҳайвонларга ўхшайди”. Ибн Хавқал Насаф, Ахсикент, Қува, Бинокент ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида ҳам кўплаб боғлар мавжудлигини ёзади.

Ибн Хавқал ва ал–Умарларнинг ушбу ёзганлари Самарқандда меъморий боғлар бунёд этиш санъати жуда қадимдан мавжуд бўлганлигига, Хасрнинг охирларида эса шаҳар майдонларидаги сарв дарахтлари кузалиб, улардан “яшил сунъий ҳайвонот боғи” яратилганидан, яъни дарахтларга кузаш йўли билан оройиш бериш санъатининг ўша даврларда Самарқанд учун анъанавий ва ўзига хос бўлганлигидан далолат беради. Ана шундай санъатнинг Самарқанд шаҳри мисолида 300йил XXIII асрлар давомида сақланиб келганлиги ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир.

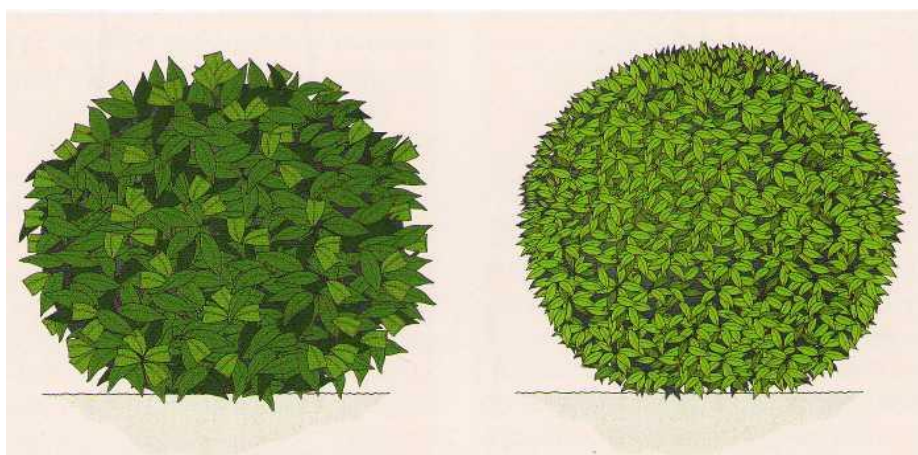
Бироқ, бу ҳозирги кунда бизга унут бўлган қадимий меъросдир. Ўзбек халқи болажон халқ. Шаҳарларимиздаги боғ–паркларда, болалар учун ажратилган боғларда, болалар боғчалари мактаб ва коллежларда турли хил ҳайвонларнинг яшил ўсимликлардан кузаб ишланган ғаройиб шакллари болажонларимизга завқ бағишлайди, экологик тарбиясини янада мустаҳкам қилади, уларнинг бу боғларда завқ–шавқ билан дам олишлари учун такрорланмас шароит яратиб беради.

Ҳозирги пайтда дунё тарихий боғ–паркларидаги мумтоз яшил геометрик шакллар ва ҳайкаллар билан бирга Япония боғ–парк услубида яратилган турли сунъий яшил шакллар катта роль ўйнамоқда. Ҳозирда яратилаётган боғ–паркларда, албатта, Япония боғини яратиш одат тусига кирган. Бу ҳодиса бутун дунёда Япон боғларининг катта мавқега эга эканлигидан далолатдир. Бироқ, ҳар бир мамлакат, ҳар бир халқ ўзининг

миллий боғларини яратиш ва уларни япон боғлари каби умуминсоний, умужаҳон санъати даражасига етказишга ҳаракат қилмоғи зарур. Бу йўлда биз Самарқандликлар учун тарихан миллий, маҳаллий ҳисобланган ўсимликларни шакли кузаш санъатини янгитдан жонлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳозирда яратилаётган боғ-паркларда, албатта, Япония боғини яратиш одат тусига кирган.

Шуни таъкидлаш зарурки, айрим нисбатан замонавий ҳисобланган, худуди унча катта бўлмаган хусусий боғларда, айнан гўзал шакллар бериб кузалган дарахт ва буталар, умри узок, яъни шакллари ўзгармасдан сақланадиган эркин ўсувчи дарахт ва буталарга нисбатан қизиқарли ва эътиборлидир. Бироқ, кузаб сунъий шакл бериладиган ўсимликлар доимий эътибор ва ишлов беришга муҳтождирлар.

Мазкур диссертацияда биз, қизиқувчи боғбон ва меъморлар учун дарахт ва буталарга кузаб сунъий шакллар бериш санъати ва усулларини ишлаб чиқиш ва уларни илмий ёритиб бериш асосида топиар санъатини амалиётга қўллаш бўйича лойиҳавий таклифлар ишлаб чиқишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик. 5–расмдаги яшил сунъий шарлар ва овал шаклидаги тик ўсимликлар табиий тарзда ўсувчи текис майса ўсимликларига нисбатан ўзгача кўриниш, яъни контраст манзарага эга бўлиши билан ажралиб турибди.

5–расм. Чап томонда турган лавровишня барглари силлиқ эмас ва шакли чиройли кўринмайди. Ўнг томондаги майда баргли бирючина эса силлиқ шар шаклини олган ва чиройлидир.

I–боб бўйича хулоса

Ҳаммамизга маълумки, Самарқанд шаҳри ўтмишда Амир Темури ва Темурийлар даврида нафақат кучли давлатчилик сиёсати ва иқтисодиёти, архитектура ва шаҳарсозлик санъати, балки боғ–паркчилик санъати билан ҳам дунёга машҳур бўлган.

Неча–неча хорижлик сайёҳлар ва уламолар Самарқандга келиб, бу боғларни ўз кўзлари билан кўрганлар, уларда неча бор меҳмонда бўлган, боғларда сайр қилиб, улар билан танишган ва ўз кўрганларини китобларида ёзиб қолдирганлар.

X асрдаги Самарқанд боғлари ҳақида ёзиб қолдирган хорижий олимлардан бири–бу араб географи Абдулқосим Мухаммад Ибн Ҳавқал-дир. Ибн Ҳавқал Самарқандга X аср охирида тахминан 980 йилларда саёҳатчи олим тарзида келган. У ўзининг “Китоб ал–масолик ва–л–мамолик” (Йўллар ва мамлакатлар) деб номланган китобида Самарқанд шаҳри ва унинг боғлари ҳақида шундай ёзади: “Шаҳар аркдан, шаҳристон ва унинг атроф жойларидаги рабодлардан иборат. Арк теппасига чиққанимда киши фақат тушида кўрувчи ниҳоятда ҳаяжонлантирарли кўринишдан қалбим завқланди: кўм–кўк дарахтлар, ярқираган қошоналар, шарқираб оқаётган анҳор ва жилғалар, атроф чет чаман, гулгун табиат. Ҳар бир жой, ҳар бир дарахт, ҳар бир гуллаётган боққа қараб қалбинг қувонади. Шаҳар майдончалари гўзаллигининг эса чеки йўқ. Сарв дарахтларига ўта ғалати оройишлар берилган. Булар бир–бирига зимдан ташланмоқчи бўлиб турган ёки бир–биридан ҳадиқсираётган, ё эҳтимол танишмоқчи бўлаётган яшил сунъий филлар, туялар, сигирлар, ёввойи ҳайвонлар шаклини эслатади. Киши қалбини очадиган бундай яшил оройишлар ҳар қадамда. Буларга шарқирган ариқлар, балиқларга тўла ҳовузлар, дам олишга қулай кўшк ва шийпонлар қўшилган”.

Ибн Ҳавқалнинг ушбу ёзганлари Самарқандда боғлар бунёд этиш анъанаси жуда қадимдан, яъни бу ерга Ибн Ҳавқал келгунга қадар ҳам

мавжуд бўлганлигига, X–асрнинг охирларига эса Шаҳристондаги майдонларда манзаравий дарахт ва буталар кузалганлигига, яъни дарахт оройиши санъатининг ҳам Самарқанд учун ҳам анъанвийлигига, ўзига хослигига ишорадир.

Мазкур диссертацияда биз айнан ана шу масалани, яъни **биринчидан**, Самарқандда Темурийлар давригача ҳам боғлар бўлган-лигини ва уларнинг шаҳар ландшафтидаги ролини, **иккинчидан**, Самарқанд шаҳрида дунёга машҳур “топиар санъати”, яъни дарахт ва буталарга бадий кузаш услубида турли хил сунъий шакллар бериш санъатининг гуллаб яшнаганлигини, **учинчидан**, бу санъатни ҳозирги давр боғ–парк санаъатида қайта тиклаш учун унинг график реконструкциясини яратиш, топиар санъатининг Самарқанд шаҳри учун бегона эмаслигини ва уни оммалаштиришни мақсад қилиб қўйдик. Бу масалада менга раҳбарим проф. А.С. Уралов, маслаҳатчиларим проф. Э.М. Муҳаммадиев, катта ўқитувчи А.Э. Жонузоқовларнинг ёрдами катта бўлди.

Улар ёрдамида мен нафақат Самарқанднинг қадимий яшил “*Ҳайвонот боғи*”ни, балки топиар санъатининг барча усул ва шакларини, уларда қўлланиладиган ўсимликлар гуруҳини ҳам тадқиқ қилдим, ўргандим, аниқладим ва тегишли таклиф ва тавсияномаларимни ишлаб чиқдим.

II–БОБ.ТОПИАР САНЪАТИНИ ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ВА МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЁТИ ТАЖРИБАЛАРИДА ЎРГАНИШ

2.1. Европа мамлакатларининг замонавий топиар санъати

Топиар санъати, айниқса Италиянинг Уйғониш даври боғларига хос хусусият бўлиб, бу даврда топиар санъати ўзининг ривожланиши чўққисига эришади ва қиртишланган дарахтсимон ўсимликлардан фавворали яшил қалъалар, қадим минораларнинг харобалари, кемалар ва шунга ўхшаш турли ажойиботлар яратилади (6–расм).

Топиар шаклларни яратишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш талаб этилади:

- яратилаётган шаклларнинг томошабинларга яхши кўриниши учун уларни томошабинларга нисбатан шимол томондан жойлаштириши зарур. Шунда уларга қуёш нури яхши тушиб ёрқин жонли кўринишга эга бўлади. Шарқ ва ғарбдан уларнинг ёруғлиги бироз пастроқ, шимол томондан эса уларга ёруғлик нури тушмайди;

- исталган топиар шаклнинг юзаси текис ҳолатда ясси ёки тик бўлса ҳам яхши ёруғланмайди. Шунинг учун шаклнинг юзи муайян бурчак остида бўлиши керак. Шу боисдан ҳам яшил шакллар, масалан, жонли деворлар (изгородлар)нинг энг яхши шакли бу кесик конус ёки трапеция ҳисобланади;

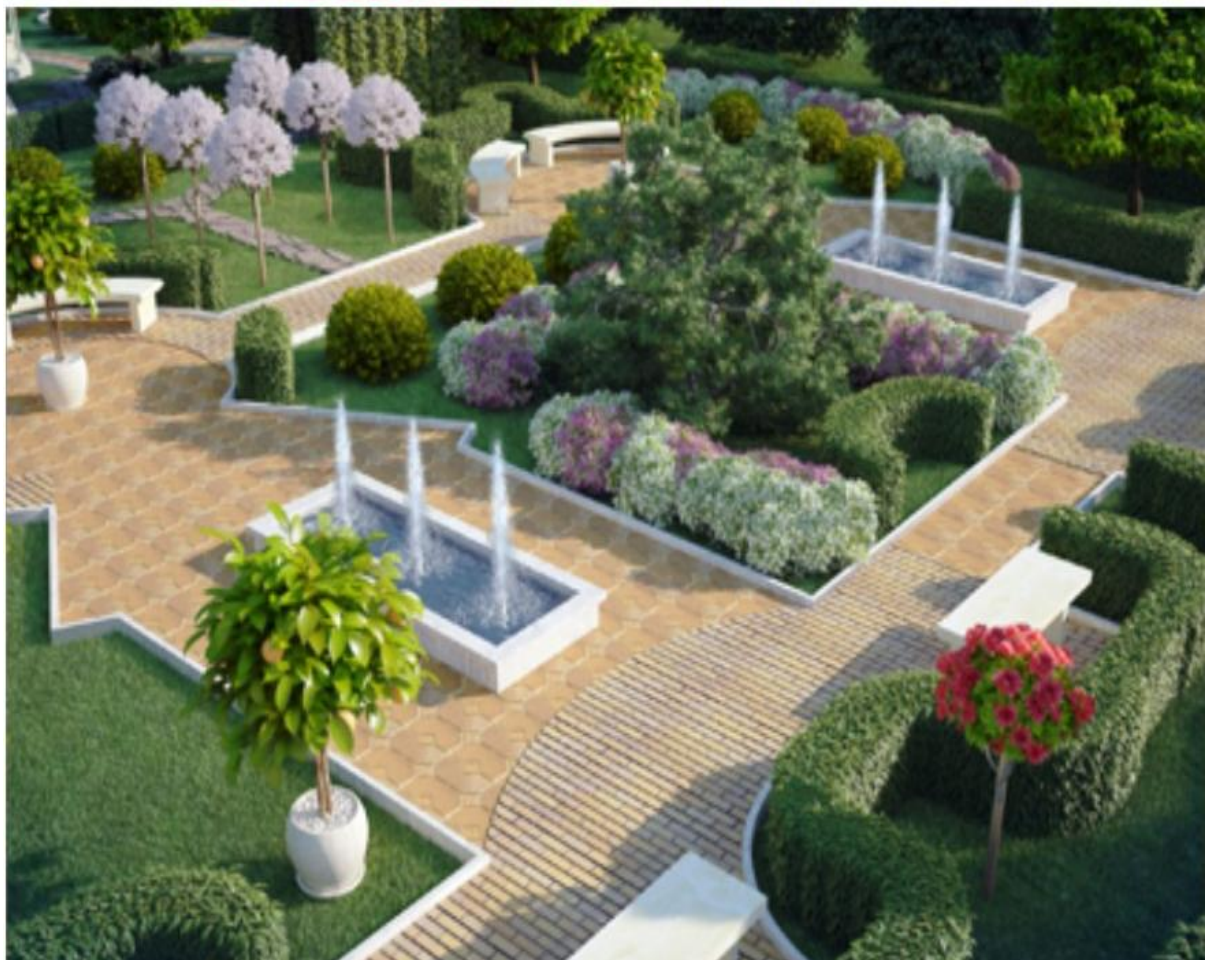
- шаклнинг навбатдаги ўсган қисмларини қиртишлашни аввалги қиртишланган жойнинг юқорисидан бошлаш зарур, токи шакл ичидаги новдалар энди ёлонғочланиб қолган ва уйқудаги куртаклар деярли уйғонмайди ва шу сабабдан шаклнинг ҳажми секин–аста катталашиб боради.

Топиар боғи–дарах ва буталарга қиртишлаш йўли билан сунъий декоратив яшил композициялар алоҳида геометрик ёки фантастик шакллар берилган боғ. Бундай боғ учун барг ва новдалари майда ва тигис жойлашган ўсимликлар, масалан, блогородный лавр, оддий бирючина, шарқ биотаси, доим яшил шамшод, мевали тисларни қўллаш мумкин.

*6–расм. Англиянинг Хидкот боғидаги топиар санъати қондалари асосида қорақайин (бук) ва зарноб(тисс)дан яратилган қушлар вагеометрик шакллар мажмуаси.
Л.Джонстон, 1908-1930 йй.*

Европа мамлакатларининг замонавий топиар санъати

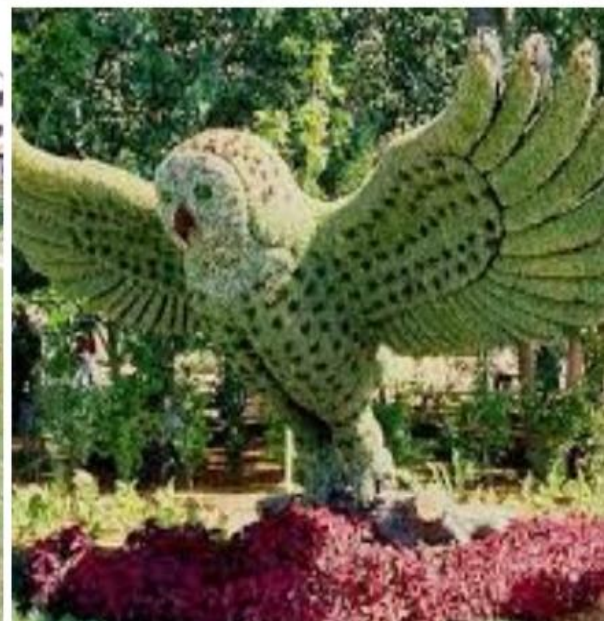
2.2. Осиё мамлакатларининг топиар санъати

Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати умумжаҳон боғ–паркчилик амалиёти даражасигача кўтарилиб “топиар санъати” деб ном олган экан, бу санъат нафақат ўтмишда, балки ҳозирда ҳам бутун дунё ландшафт архитектураси бўйича ўз мавқеи ва ўрнига эга. У нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам бирдай ўтмишда айрим даврларда сусайиб, кейин яна ривожланиб қўлланилиб келган ва ҳозирда ҳам қўлланилмоқда. Фақат уни қаерда ва қандай қўллаш услубларини билиш керак. Ҳамма гап мана шунга келиб тақалган.

Айнан шунинг учун ҳам мазкур мавзу, яъни ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати магистрлик диссертацияси тарзида тадқиқот остига олиниб, унда ўсимликларга сунъий шакллар бериш санъатининг жаҳон ландшафт архитектурасига хос анъанавий ва илғор услублари аниқланди ва улар амалиётда фойдаланишга қулай ҳолда келтирилиб махсус кўрғазмали услубий жадвал ишлаб чиқилди. Бу услубларни уч йирик гуруҳга бўлиш мумкин:

- биринчиси, узоқ ўтмишдан бизгача боғ–паркчилик меъросининг топиар санъати тарзида етиб келган тарихий услублар ва шакллар;
- иккинчиси, ўша тарихий анъаналар, боғ–парк стиллари асосида шакллантирилган ва ривожлантирилган янги услуб ва шакллар;
- учинчиси, буткул янги замон тафаккури ва дизайни элементларига, замонавий меъморий ландшафт муҳити ва бадий–эстетик талабларига мос тарзда шакллантирилган илғор услуб ва шакллардир.

Мазкур тадқиқотда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган замонавий ўсимликлар (пасткам дарахт ва буталар) таркиби тавсия қилинди ва уларга хос хусусиятлар очиб берилди. Буларга дарахтлардан сарв, туя, можевельник, лавр, падуб, буталардан эса шамшод, тис, брющина, плюшларни қўллаш тавсия қилинди.

Осиё мамлакатларининг топиар

санъати

ТОПИАР САНЪАТИ

1	1.Мўжаз боғга кириш қисмига европа нормушкидан кузаб ишланган қушлар тасвири.
2	3
4	5

2.Виргин арчасидан (можжевельник виргинский) кузаб ишланган қушлар тасвири. 3,4,5. Шакли ҳайкалторошлик усулида шакллантирилган ва сиртига турли рангдаги майса ёки гуллардан экиб тарашланган от тасвири.

Осиё мамлакатларининг топиар санъати

Ишда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган ёрдамчи восита ва асбоб–ускуналар гуруҳи ҳам кўрсатиб берилди. Ёрдамчи воситаларга кўчма ва доимий стационар шаблонлар, саватлар, тик таёқчалар, тасмалар, сим сеткалар кирса, асбоб–ускуналарга гул қайчи (секатор), ток қайчи, новдаларни кесувчи қайчи, шакл берувчи қайчи, электр қайчилари киритилган.

Ҳозирги пайтда дунё тарихий боғ-паркларидаги мумтоз яшил геометрик шакллар ва ҳайкаллар билан бирга япон боғ–паркларида “бонсай” услубида яратилган турли яшил шакллар, пакана дарахтларнинг тутам ёки бурама шакллари ҳам кузаб санъати намунаси бўлиб, дилларга завқ–шавқ бағишлайди.

Осиё мамлакатлари, жумладан, Хитойда шаклли кузабнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- дарахтсимонларнинг танаси ва шохалари ҳисобига тик ва баланд яшил деворлар, боскетлар, каттароқ ҳайвонлар(мис.учун, фил, каркидон, тимсоҳ, бизон ва бошқа шу кабилар)нинг шаклини бериб кузаб натижасида;
- лианалар(тирмашиб, ёпишиб, буралиб усувчи буталар)нинг бирон ҳайвон шакли ёки геометрик шакл берилган асосга (труба, симғаза, ёғоч каркасларга) мослаб мунтазам қирқилиб бориши натижасида;
- бирон ҳайвон шакли ёки геометрик шакл берилган асосга ўтсимон гул ёки майсаларнинг уруғи билан тупроқ солинган махсус қоплар билан қопланиши ва унга ўрнатилган махсус суғориш тизими орқали мунтазам суғориб ва қиртишлаб турилиши натижасида;
- бетон ёки бошқа материаллардан тайёрланган декоратив ҳайкалларнинг устига майсалар уруғи ва озикалар билан тўйинтирилган махсус торфли тўрларни қоплаш ва унга ўрнатилган махсус суғориш тизими орқали мунтазам суғориб ва қиртишлаб турилиши натижасида яратиладиган турлари мавжуд.

Осиё мамлакатларининг топиар санъати. Хитой

2.3. Мустақил Ўзбекистон Республикаси тажрибалари

Дарахт ва буталарнинг ҳали биз ўрганиб улгурмаган жиҳатлари маълумидан кўра кўпроқдир. Буни кенг миқёсда иш олиб бораётган дунё ботаник олимлари, дендрологлари, тажрибали амалиётчиларнинг кашфиётлари, янгиликлари, тажрибаларини оммавий ахборот маълумотларидан, махсус адабиётлар ва интернет хабарларидан кузатиб билса бўлади.

Кўкаламзорлаштиришда дарахт ва буталарни кузаш, буташ, қисман ёки тўлиқ шакл бериш, уларни ёшартириш, бир-жойдан иккинчи жойга кўчириш, ёши катта кўчатларни кўчириб ўтказиш (транспортировка), жойга мослаш ва ҳоказо юмушлар бугунги кун илмий-техника инқилоби ривожини билан бир қаторда мукаммаллашиб, уларнинг усул-усуллари кенгайиб, илмий-методик адабиётлар билан бойиб бормоқда.

Дарахт ва буталар шакл ёки ранг жиҳатдан жой ёки муҳит, атрофдаги шакллар (табиий ва сунъий объектлар)га мос бўлмаса, имкони борича шаклан ва ранг жиҳатдан тўғри келадигани танланади. Аммо, кўпинча уларнинг шаклини бир хилда тутиб туриш, форма атрофдаги ларга мослаб кузаш(формовка қилиш)га тўғри келади. Дарахт ва буталарнинг барчаси кузашга мойил бўлади. Аммо уларнинг шохаси мўл ва барглари билан майдароқларидангина айна кўзланган шаклини ҳосил қилиш мумкин. Фақат уларни бир хил кўринишда ушлаб туриш ёки перспектив ўзгаришларини ҳисобга олган тарзда уларга шакл бериб бориш керак бўлади.

Ўсимликларни кузаш худди сартарошнинг соч олишига, уни дид билан тарашлашига ўхшаб кетади. Баъзан уни ҳайкалтарошнинг ишига ҳам ўхшатиш мумкин. Ўсимликларни кузашда ҳам ҳайкалтарошликдаги каби мураккаб шаклга эга бўлган ҳайвон, қуш ёки бошқа шаклларни геометрик бирикмалар каби стилизациялаштириб (соддалаштириб) кузаш ишни анча осонлаштиради. Нима бўлганда ҳам буни амалга оширадиган боғбон ҳайкалтарошлик ёки тасвирий санъат сирларидан хабардор бўлиши

ЛОЗИМ.

Ўзбекистон топиар санъатининг намуналари

Ўсимликларни кузаш худди сартарошнинг соч олишига, уни дид билан тарашлашига ўхшаб кетади. Баъзан уни ҳайкалтарошнинг ишига ҳам ўхшатиш мумкин. Ўсимликларни кузашда ҳам ҳайкалторошликдаги каби мураккаб шаклга эга бўлган ҳайвон, қуш ёки бошқа шаклларни геометрик бирикмалар каби стилизациялаштириб (содалаштириб) кузаш ишни анча осонлаштиради. Нима бўлганда ҳам буни амалга оширадиган боғбон ҳайкалторошлик ёки тасвирий санъат сирларидан хабардор бўлиши лозим.

Шаклли кузашга қадимда асосан: *доим яшил шамшод (самшит вечнозеленый)*, *оддий бирючина ёки лигуструм, европа нормушки ёки звонимус (бересклет европейский)* буталаридан фойдаланишган.

Бугунги кунда мутахассислар шаклли кузашга япалоқ баргли дарахт ва буталардан: *шамшод (самшит)*, *граб (граб обыкновенный)*, *ўрмон буки (бук лесной)*, *плюш (плющ)*, *япон ўткирбаргли падуби (падуб остролистный японский)*, *лигуструм (бирючина)*, *тафлон (лавровишня)*, *жўка (липа)*, *доим яшил шамшод (самшит вечнозеленый)*, *майда ва йирик баргли япон нормушки (бересклет японский)*, *европа нормушки (бересклет европейский)*, *форзиция* ва бошқаларни;

Игна баргли дарахт ва буталардан: *сарвинг турли навлари (кипарис)*, *арчанинг турли навлари (можжевельник)*, *оддий зарноб (тисс обыкновенный)*, *япон зарноби (тисс японский)*, *туйя (туя)*, *саври (биота восточная)* ва бошқаларни тавсия қилишади. Улардан яшил деворлар, кичик, ўрта ва йирик ўлчамдаги манзаравий шакллар, яшил тўсиқлар, деворлар мўжаз манзаравий шарлар, яшил ҳайкаллар, бонсай типигаги манзарали шаклларни яратиш мумкин.

Шаклли кузашнинг:

- *дарахтсимон ўсимликларнинг танаси ва шохалари ҳисобига тик ва баланд яшил деворлар, боскетлар, каттароқ ҳайвонлар (мисол учун, фил, каркидон, тимсоҳ, бизон ва бошқа шу кабилар)нинг шаклини бериб кузаш натижасида;*

- *лианалар (тирмашиб, ёпишиб, буралиб усувчи буталар)нинг бирон*

ҳайвон шакли ёки геометрик шакл берилган асосга (труба, симгаза, ёғоч каркасларга) мослаб мунтазам қирқилиб бориши натижасида;

- бирон ҳайвон шакли ёки геометрик шакл берилган асосга ўтсимон гул ёки майсаларнинг уруғи билан тупроқ солинган махсус қоплар билан қопланиши ва унга ўрнатилган махсус сугориш тизими орқали мунтазам сугориб ва қиртишлаб турилиши натижасида;

- бетон ёки бошқа материаллардан тайёрланган декоратив ҳайкалларнинг устига майсалар уруғи ва озиқалар билан тўйинтирилган махсус торфли тўрларни қоплаш ва унга ўрнатилган махсус сугориш тизими орқали мунтазам сугориб ва қиртишлаб турилиши натижасида яратиладиган турлари мавжуд.

II–боб бўйича хулоса

Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати умумжаҳон боғ–паркчилик амалиёти даражасигача кўтарилиб “топиар санъати” деб ном олган экан, бу санъат нафақат ўтмишда, балки ҳозирда ҳам бутун дунё ландшафт архитектураси бўйича ўз мавқеи ва ўрнига эга. У нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам бирдай ўтмишда айрим даврларда сусайиб, кейин яна ривожланиб қўлланилиб келган ва ҳозирда ҳам қўлланилмоқда. Фақат уни қаерда ва қандай қўллаш услубларини билиш керак. Ҳамма гап мана шунга келиб тақалган.

Айнан шунинг учун ҳам мазкур мавзу, яъни ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати магистрлик диссертацияси тарзида тадқиқот остига олиниб, унда ўсимликларга сунъий шакллар бериш санъатининг жаҳон ландшафт архитектурасига хос анъанавий ва илғор услублари аниқланди ва улар амалиётда фойдаланишга қулай ҳолда келтирилиб махсус кўрғазмали услубий жадвал ишлаб чиқилди. Бу услубларни уч йирик гуруҳга бўлиш мумкин:

- биринчиси, узоқ ўтмишдан бизгача боғ–паркчилик меъросининг топиар санъати тарзида етиб келган тарихий услублар ва шакллар;
- иккинчиси, ўша тарихий анъаналар, боғ–парк стиллари асосида шакллантирилган ва ривожлантирилган янги услуб ва шакллар;
- учинчиси, буткул янги замон тафаккури ва дизайни элементларига, замонавий меъморий ландшафт муҳити ва бадий–эстетик талабларига мос тарзда шакллантирилган илғор услуб ва шакллардир.

Мазкур тадқиқотда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган Ўзбекистон учун маҳаллий ҳисобланган замонавий ўсимликлар (пасткам дарахт ва буталар) таркиби тавсия қилинди ва уларга хос хусусиятлар очиб берилди. Буларга дарахтлардан сарв, туя, можевельник, лавр, падуб, буталардан эса шамшод, тис, брющина, плюшларни қўллаш тавсия қилинди.

Ишда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган ёрдамчи восита ва асбоб–ускуналар гуруҳи ҳам кўрсатиб берилди. Ёрдамчи воситаларга кўчма ва доимий стационар шаблонлар, саватлар, тик таёқчалар, тасмалар, сим сеткалар кирса, асбоб–ускуналарга гул қайчи (секатор), ток қайчи, новдаларни кесувчи қайчи, шакл берувчи қайчи, электр қайчилари киритилган.

Ш–БОБ.ТОПИАР САНЪАТИДА ЎСИМЛИКЛАРГА ШАКЛЛАР БЕРИШ УСУЛЛАРИ

3.1. Топиар санъатида қўлланиладиган ўсимликлар

Ўзбекистон ФА Ботаника боғининг илмий ходимлари А.А.Абдурахмонов, Р.М.Мурзова ва П.К.Озолинлар ўзларининг 1964 йили Тошкентда чоп этилган “Ассортимент пород для живых изгородей в Узбекистане» номли рисоласида 58 номдаги тур ва уларнинг 50 га яқин навлари, жами 100 дан зиёд дарахт ва буталарнинг яшил деворлар ҳосил қилишда ишлатилиш мумкинлиги, уларнинг минтақамиз учун фенологик хусусият-лари, вилоятларда қай бирини қўллаш мумкинлиги, экиш муддатлари ва параметрлари тўғрисида тўлиқ маълумот беришган. Рисолада келтирилган дарахт ва буталардан, шунингдек турли ўлчамлардаги бордюрлар, боскетлар, трельяжлар, турли туман ҳажмий геометрик шакллар, содда шаклли ҳайвонлар, техник ва жиҳозлар имитацияларини, кўринишларини шакллантириш мумкин.

Айрим ўсимликларнинг пўстлоғи остига яширинган “уйкудаги” куртакчалари бўлади. Айнан ана шундай ўсимликлар (буларга масалан, самшит, тис киради) шаклли кузаш учун фойдаланишга қулай бўлади, чунки уларни кесиш осон кечади, ҳатто эски бутоқларни калтартиб кесса ҳам ва, ҳатто, уларни ўлчами кейинчалик ўзгартириб турилса ҳам бу ўсимликлар ўзларини яхши ҳис қилади.

Бунда бутоқдаги куртаклар орасидаги масофалар мумкин қадар кичик бўлгани яхши,, чунки барглар ва куртакларнинг ихчам ўсгани маъқулдир.

Катта ўлчамли баргларга эга бўлган ўсимликларни кузаш пайтида оддий қайчилардан эмас, балки атиргулларга ишлаб берадиган “секатордан” фойдаланмоқ зарурдир. Шундай қилинганда ҳар бир бутоқ алоҳида кузалади ва бутоқда қолувчи баргларга жароҳат етказилмайди.

Кузалиб шакл бериладиган ўсимликлар яхши ёруғлантирилган, яъни куёш нури тушадиган офтобгўй жойларда ўсиши зарур, чунки бунда уларнинг барглари тиғиз ўсиши ва берилган шакл ўзгариб кетмаслиги талаб этилади. Мазкур талаб соя жойларда ўсиши мумкин бўлган ўсимликларга ҳам бирдай тааллуқлидир (масалан, самшит ёки тисга ҳам). Бироқ, куёш нури тушмайдиган жойларда ўсувчи ўсимликларнинг бутоқлари ва барглари унчалик тиғиз ҳолда бўлмайди.

Шунинг учун ҳам шаклли кузаш учун ёруғсевар ёки ярим ёруғ, ярим сояли жойларда ўсадиган ўсимликлар танлангани мақсадга мувофиқдир. Бироқ, бундай ҳолатларда кузаб шакл бераётган ўсимлик устига унинг ёнида ўсаётган бошқа ўсимликлардан соя тушмаслиги, берилаётган сунъий яшил шакл “нур ва соя” самараси ёрдамида кўзга яхши кўриниб туриши талаб этиладигани, бунда шакл берилган ўсимликка ўзга ўсимликлар яқин жойлашмаслиги яхшидир. Самшитдан ишланган силлиқ яшил шарлар улар устига тушган нур ва ҳосил бўлган соя натижасида чиройли кўриниш олади).

Иссиқ–қуруқ иқлимли Ўзбекистон шароитида самшит ва тисларнинг яхши ўсиши учун уларни суғориш керак. Акс ҳолда кечги баҳорда ёки ёз бошланиши билан шаклли кузалган ўсимликлар тупроқ намсизлигидан зарар кўради ва янги бутоқларнинг ўсиб чиқишига халақит беради. Ўсимликлар ўсадиган жой ёки тупроқ қишги шамоллар таъсирида кўп шамоллатилса музлашга таъсирчан ўсимликлар катта зарар кўришини ҳам унутмаслигимиз керак.

Ўсимликлар, одатда, яланғоч илдизлари билан илдизи тупроққа бурканган ҳолда ёки контенейрларда сотилади. Йирик алоҳида экзотик ўсимликларни кўчириб қайта экилганда уларнинг илдизлари бурканган тупроқ эзилиб, тўкилиб кетмаслиги учун “ком”ни симлардан ишланган корзина ясаб маҳкам ҳолга келтириладигани, токи ўсимлик илдизлари ва уларни ўраб турган ўша тупроққа зарар тегмасин. Бироқ, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўсимликни экиш пайтида айримилдизлар зарар кўради. Шу

сабабдан ўсимликларнинг фаол ўсиши ва ривожланиши даврида уларни бир жойдан бошқа жойда кўчириб ўтказишмайди. Агар бу иш зарур бўлиб қолганда ўсимлик илдизларини фақат комдаги ҳолича тайёр контейнерларда кўчириб ўтказиш мумкин бўлади. Агар ёш ўсимлик бошлаб бирон–бир ёмкост (айлана қутига) экилган бўлиб, унда узоқ вақт қолиб кетса унинг илдизлари ҳам айлана, яъни доира шаклига кириб қолади. Бу эса ўсимликнинг яхши ўсишига ва кўчириб ўтқазилса унинг мустаҳкам туришига халақит беради.

Умуман олганда, дарахт ёки бутани кўчириб ўтқазиш–экиш уларнинг нави ва ёши, ўлчамига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Кўчириб ўтказишда контейнер услуби қўлланилса бунинг аҳамияти қолмайди, яъни контейнерларда исталган ёшдаги ўсимлик навини кўчириб экса бўлади. Ўсимликни қайта экиш олдидан контейнер олиб ташланади. Бироқ, ўсимлик мустаҳкам волокна ёки симлар билан корзина услубида кўчириб экилса, ўша корзина ечиб олинмай мавжуд ҳолича тупроқда қолдирилиши мумкин. Агар ўсимлик танасининг илдизлари тана бўйнига иплар билан боғлаб қўйилган бўлса, ип боғлами ечиб қўйилади, бироқ уларни олиб ташлаш шарт эмас. Ўсимликни янги жойга кўчириб ўтказишда унинг айрим илдизлари синган ва зарарланган бўлса улар ўткир қайчи билан кесиб ташлангани маъқул.

Агар ўсимликнинг кўчириб ўтказилаётган пайтда илдизлари ёки тупроқ коми (шу жумладан контейнердан кўчириб ўтказилаётганда ҳам) қуруқ ҳолатда бўлса, ўсимлик илдизларини яхшилаб намлантириш ёки уларни сувли каттароқ идишга солиб қўйиш керак.

Шаклли кузаш учун таклиф қилинаётган ўсимликлар русча ва ўзбекча номлари, сортларини қандай шаклларга мўлжалланиши ва уларга хос хусусиятларни қуйида жадвалда келтирдик:

Русча номи	Ўзбекча номи	Асосий вазифаси	Эслатмалар
Самшит	Шамшод	Яшил деворлар кичик ва ўрта ўлчамли манзаравий шакллар	Доим яшил ўсимлик, кузага чидамли
Самшит	Шамшод	Ясси яшил тўсиқлар, манзаравий кичик шарлар	Ўта йиғноқ, тиғис, қўқимтир, яшил баргли, доим яшил
Самшит для живыхизгородей	Тирик тўсиқлар учун шамшод	Ясси яшил тўсиқлар	Ўта йиғноқ, тиғис, доим яшил
Грабобыкновенный	Граб	Яшил деворлар, катта манзаравий шакллар	Барглари ташлайди
Боярышник	Дўлана	Яшил деворлар, катта манзаравий шакллар	Оқ гулли ўсимлик, барглари ташлайди
Бук лесной	Ўрмон буки	Яшил деворлар, йирик манзаравий шакллар	Барглари ташлайди
Плющ	Плюш	Қолипларга асосланган шакллар	Қолипни ўраб олади, доим яшил
Падуб остролистный стручки	Аччиқ баргли падуб	Катта манзаравий шакллар	Доим яшил
Падуб остролистный	Аччиқ баргли падуб	Яшил деворлар, катта манзаравий шакллар	Доим яшил
Падуб остролистный японский	Япон аччиқ баргли падуби	Бонсай стилидаги ўрта ва йирик манзаравий шакллар	Барглари шамшодни эслатади, тез ўсиши билан фарқланади, доим яшил
БирючинаDelavay	Бирючина	Кичик ва ўрта ўлчамдаги манзаравий шакллар	Шамшодни эслатади, тез ўсади, қирқишга қийинчилик билан мослашади, доим яшил
Бирючина	Лигуэтра	Манзаравий ҳайкаллар	Қирқишга ўта чидамли, тез ўсади, бироқ совуқни ёқтирмайди, қишда ҳимояга муҳтож, доим яшил
Лавровишня	Тафлон	Яшил тўсиқлар, йирик ўлчамдаги манзаравий шакллар	Қишда ҳам яшилликча қолади
Платон с листьями как у клена	Клен баргли чинор	Яшил тўсиқлар, йирик ўлчамдаги манзаравий шакллар	Қишда ҳам яшилликча қолади
Липа	Липа, жўка	Йирик ўлчамдаги манзаравий шакллар, яшил тўсиқлар	Навларининг турига қараб совуқни ёқтирмайди

Ложный кипарис ловсона	Сарв	Том шаклидаги манзара	Барглари тўкади
Ложный кипарис хиноки	Сарв хиниси	Ишқом дарахти, қути шаклидаги манзара	Барглари тўкади
Гибридные кипарисы	Гибрид сарвлар	Яшил тўсиқлар, геометрик манзаравий шакллар, помпонлар	Қирқишга туя ёки арча каби енгил мослашмайди, айрим илдизларида қуриш қузатилади, доим яшил
Кипарис различные сорта	Сарвнинг турли навлари	Яшил панжаралар, манзаравий геометрик шакллар, помпон	Тез ўсувчи, совуққа нисбатан чидамсиз, доим яшил
Можжевельник, различные сорта	Арчанинг турли навлари	Манзарали шарлар, спираллар	Тезкор ўсиши ва қирқишга чидамлилиги билан ажралиб туради, аммо совуққа ўта чидамсиз ва қишда ҳимояга муҳтож, доим яшил
Сосна, различные сорта	Бутасимон қарағайнинг турли навлари	Текис яшил тўсиқлар	Жуда йиғноқ ва тиғис, доим яшил
Тис	Зарнаб	Ўрта ва қатта ўлчамли манзаравий шакллар	Пинус навлари доим яшил, қирқишга яхши чидамли
Тис японский	Япон зарнаби	Бансай стилидаги манзарали шакл	Совуқ ва шудрингга жуда чидамли, доим яшил
Туя	Туя	Яшил деворлар, спираллар	Совуққа чидамли, доим яшил
Биота восточная	Саври, биота	Яшил деворлар, ўрта ўлчамли манзарали шакллар	Доим яшил, барг ва бутуқлари тиғис

3.2. Ўсимликларга ҳандасавий (оддий геометрик) шакллар бериш усуллари

Куб, “қути”. Куб ҳамда тўртбурчакли параллелипипед (“қути”) кўринишидаги шакллар тўғри бурчакли асос ва ён қирраларига эга бўлиб, турли ўлчамларда ишланади. Уларни шакллантиришда ёрдамчи восита тарзида бамбук таёқчалари ёки кўчма қолиплардан фойдаланади. Кўчмас қолипни ҳам қўлласа бўлади, бироқ, унга деярли ҳожат йўқ.

Куб ва қутиларга ўхшаш декоратив яшил шаклларни ясашда ўлчамлари каттароқ буталар зарур бўлади, чунки бу шаклларнинг қарама-қарши бурчаклари ва қирралари бир-биридан узоқда жойлашади. Шаклнинг ён қирралари ва бурчаклари тўғри чиқиши учун катта ўлчамла ўсимлик керак бўлади. Куб ёки параллелипед шакллар паркларнинг тирик яшил элементлари ва инсоннинг макон-фазони эгаллаш рамзи бўлиб ҳам хизмат қилади.

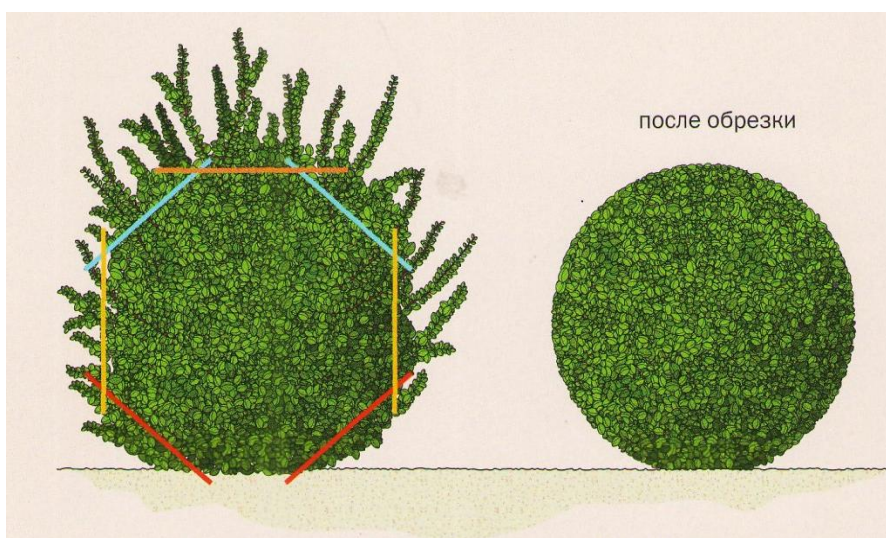
Куб ва “яшиқлар”нинг турли ўлчамлардаги муштарак композициялари кишида зўр таасурот қолдиради. Бундай яшил декоратив шакллар замонавий боғ-парк қурилишида, декоратив боғларда, транспорт майдонларини безашда қўлланилиши мумкин. Мазкур шакллар учун шамшод, тис ва бошқа қирқимга мос бута ва дарахтларни танлаш тавсия этилади.

Пирамида. Бу шакл ҳам куб ва қутиларга ўхшаш тарзда бамбук таёқчаларини юқоридан тасма билан боғлаб ёки қолип ишлатиб шакл чиқариш орқали амалга оширилади. Пирамида квадрат асосга эга бўлгани учун табиий кўриниши конуссимон бўлган ўсимликларни “пирамида” дейиш ярамайди. Пирамида учун бошланғич ўлчамлари катта бўлган ёки ўсиши узоқ вақт талаб учун ўсимликлар зарур бўлади.

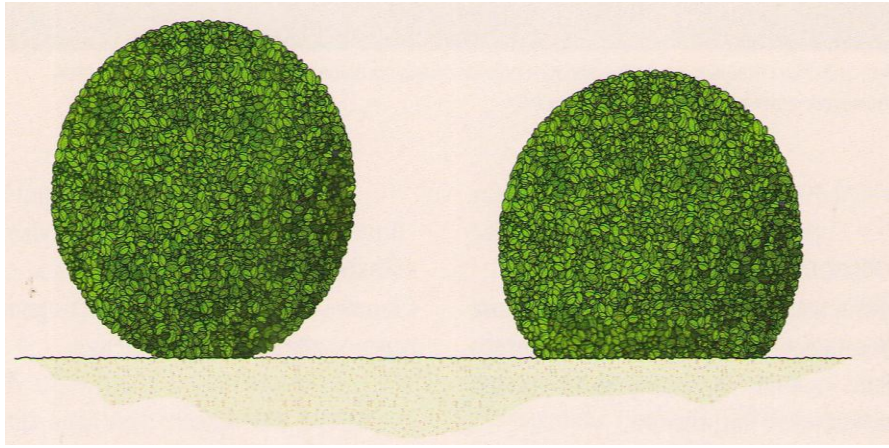

Айрим ҳолатларда, масалан, асоси каттароқ квадратга эга бўлган пирамиданинг уч қисми текис кесилиб, ўзига хос кесик пирамида шакли ҳам ҳосил қилиниши мумкин. Пирамида шакли, одатда, Коинот ва Ер ибодатхоналари ёки тоғларни бирлаштирувчи рамзлар тарзида ифодаланади. Пирамидаларни тарихий парклар, замонавий боғлар, декоратив манзарали парклар, қабристонларни безашда қўллаш тавсия этилади. Пирамидалар учун шамшод, тис ва бошқа қирқишга чидамли ўсимликлардан фойдаланилади.

Шар. Одатда шар шакли ёрдамчи воситаларсиз қирқишни диққат билан кузатув орқали амалга оширилади. Бироқ линейка ва таёқчалар

ишлатилса шар шаклининг яхши чиқишига эришиш мумкин.

Эркин кузаш ёрдамида аввал ўсимликнинг паст қисми, яъни шарнинг асоси қирқиб чиқилади. Кейинги босқичларда шарнинг баландлаги ва устки ён томонлари, сўнги босқичда эса шарнинг эни қирқиб чиқилади. Ҳажми тиғис ва ёрилиб кетмайдиган шарлар ҳосил қилиш учун бутоқ ва барглари тиғис ўсимликка ёшлигидан бошлаб шар шакли бериб борилади. Шунда у шар шаклида бутоқланиб, вақт ўтгач тиғис ҳажмли катта шарни ҳосил қилади. Кичик баргли ўсимликлардан ишланган шарлар шамол ёки қор босими таъсирида ажралиб (ёрилиб) кетиши мумкин. Шу сабаб шарлар, одатда, тиғис бутоқли каттароқ баргли бута ўсимликлардан шакллантирилади.

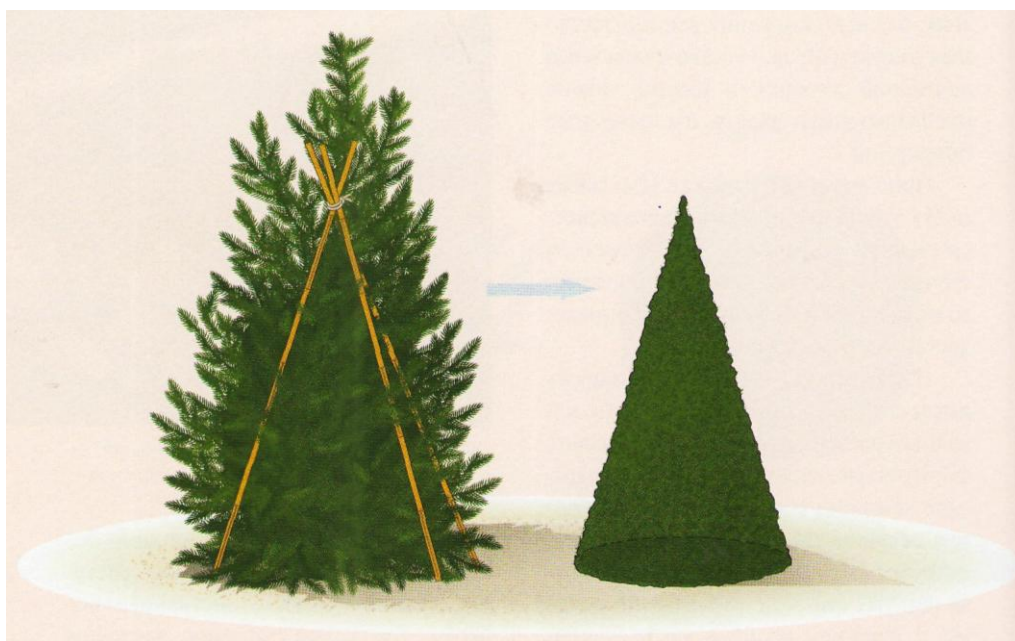
Идеал шар шаклига эришиш албатта осон эмас. Тухум ёки шапка шакллари чиқариш анча осон кечади. Ўсимликни кузашдан аввал унинг асоси, яъни ер билан бирлашган қисми қанча бўлиши керклигига эътибор бериш керак. Яъни стол устида турган шар, сув устида қалқиб турган шар ёки соф шар шакллари яратишни олдиндан ўйлаш керак. Соф шар ёки стол устида турган шарларни яратиш анча мураккаб иш, бироқ улар ўта чиройлик ва қоматлидир. Асосида бир қанча бутоқлари бўлган бута ўсимликларидан сув устидаги шарни ҳосил қилиш анча осон кечади.

Сферик шар шакли Ер шари ва умуман тугаллик рамзини ўзида акс эттиради. Шар шаклидаги декоратив яшил безаклар тарихий парклар, замонавий боғлар, қишлоқ стилидаги боғлар, манзарали парклар ва бошқа боғ–парк ҳудудларини безашда қўлланилаиши мумкин. Шар шаклини

ясаш учун шамшод, тис, бирючина ва бошқа кўпгина қирқишга чидамли ўсимликлардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Конус. Доира асосга эга бўлган ўсимлик юқорига қараб конус шаклида қирқиб борилади. Тажрибали боғбонлар конус шаклини ёрдамчи воситаларсиз ҳам чиқариши мумкин. Бироқ, бамбук таёқчалар қўлланилса бу жараён осон кечади. Таёқчаларни ўсимлик танасидан баравар масофаларда тўрт жойга ерга санчиб, уларнинг учги қисми тасма билан боғланади ва шу аснода ўсимлик юқоридан бошлаб конус шаклида қирқиб чиқилади. Бундан таёқчаларнинг кетишига йўл қўймаслик керак.

Ўсимликни биринчи қирқишда тиғис шаклланган соф конус ҳосил бўлмаслиги мумкин, бироқ иккинчи ва сўнгги қирқилишлар ёрдамида

секин–аста конус шаклига эришилади.

Конус шакли айрим ўсимликларнинг, айниқса, хвой типидоғиларнинг табиий кўринишига яқин келади ва конус шаклини яратиш осон кечади. Бироқ, ўсимликларни юқори, уч қисми тез ўсгани учун учқур конус шаклига эришиш ҳамма вақт ҳам осон бўлавермайди. Шу сабабдан кўп ҳолларда конус шакли яшил безакларни ишлашда уларнинг уч қисмига қандайдир шакллар, масалан кичик шар ёки қуш шаклларни бериш мумкин. Айрим ҳолларда конуснинг уч қисми текис кесилиб, унинг устида қўшимча шакллар яратиш мумкин бўлади. Конус шакли тарихий

боғларда, замонавий паркларда, қишлоқ стилидаги боғларда, манзарали паркларда, паркларнинг кириш олдиларин безашда қўлланиши мумкин. Конус учун шамшод, тис, бирючина ва бошқа қирқишга чидамли ўсимликлардан фойдаланиш тавсия этилади.

Устун, валик, устивон. Ўсимлик айлана шаклдаги асосда, одатда, тик таёқчалардан фойдаланган ҳолда ингичка устун ёки устивон (цилиндр) шаклида қирқиб чиқилади. Кўпчилик ҳолларда устун ёки цилиндр устига шар ёки бирор ҳайвон шакли ишланади.

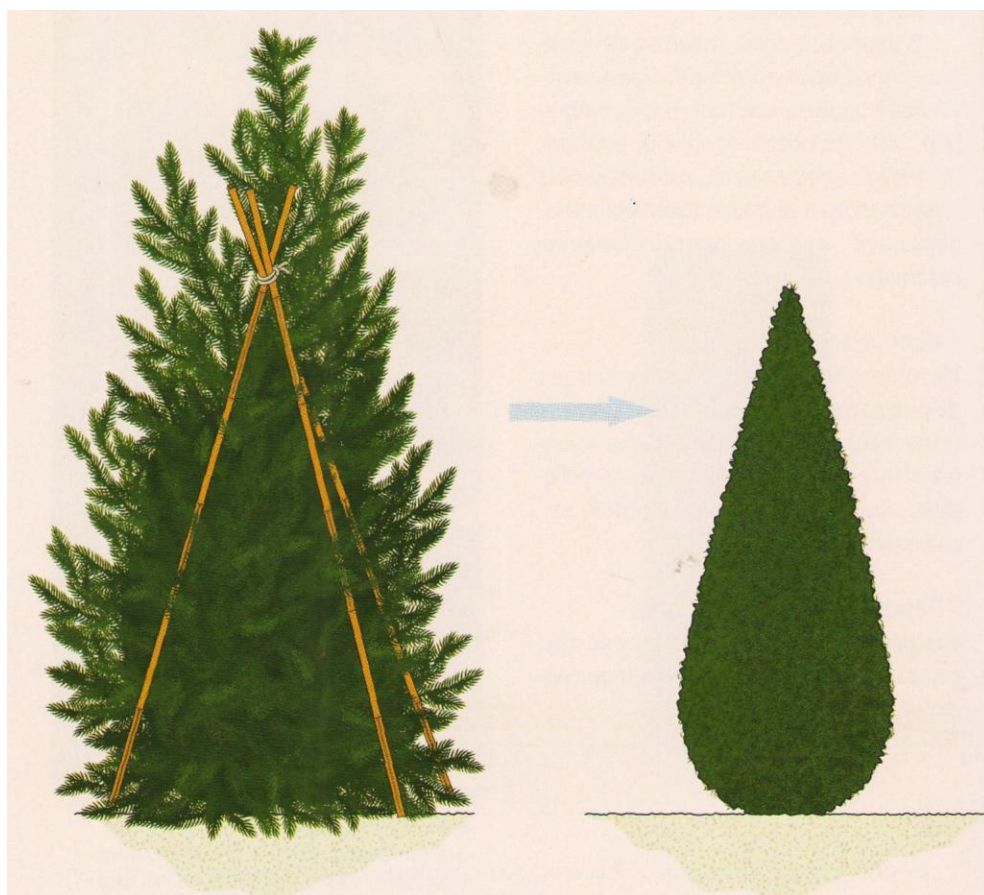
Ўсимликнинг юқори қисмидаги тез ўсиш жараёни туфайли кўпчилик устун ёки устивон шакли берилган ўсимликларнинг юқори қисми йўғонлашиб, шакл бузулиб, оғирлашиб бориш ҳолатлари кузатилиши мумкин. Шу сабабли коррективровка, яъни шакл тўғирланиш учун кузланган унинг ён томонлари, сиртлари тик текисланиб, силлиқланиб борилади.

Табиатда кўриниши устунсимон ёки устивон шаклига ўхшаш табиий шакли ўсимликлар ҳам ўсади. Масалан, ўрта ер денгизи кипариси ёки Ирландия устунсимон можжевельники ана шундай табиий шакли ўсимликлар турига киради.

Устун, валик ёки цилиндр шакллари тарихий парклар, замонавий истироҳат боғлари, болалар боғлари, декоратив боғларни, бинолар ёки боғларнинг кириш олдиларини безашда қўлланилади. Бундай шаклларни яратиш учун шамшод, тис, бирючина ва бошқа қирқишга мос, чидамли ўсимликлар танланади.

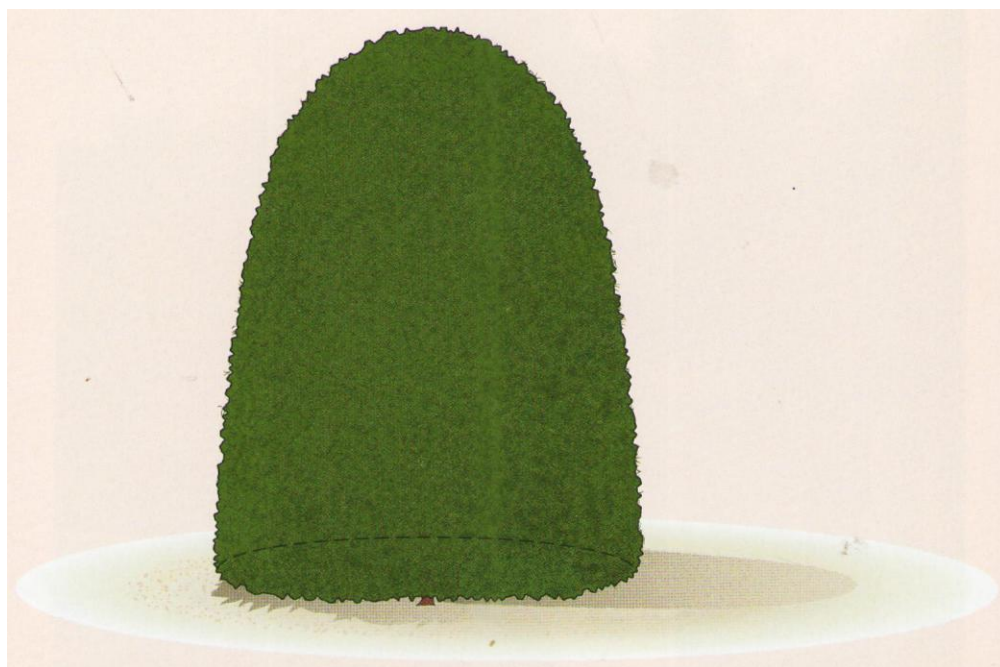
Томчи. Конусни ишлашдаги каби томчи шаклини шакллантиришда ёрдамчи воситалардан, юқориси боғланган бамбук таёкчаларидан қолип тарзида фойдаланилади. “Томчи”ни яратиш учун конуснинг остки қисмига сфера ёки тухумсимон шакл берилади. Томчи учун одатда, бир пояли (танали) ўсимликлар танланади. Томчини яратишда унинг юқори уч қисми бироз қийшайган, шолғом ёки нок шаклида ҳам бўлиши мумкин.

3.3. Ўсимликларга эркин манзарали шакллар бериш усуллари

Томчи ҳам шакли каби ўсимлик ҳар томондан визуал тарзда кузалиб, қирқилиб чиқилади. Шаклни танага нисбатан симметрик силлиқ чиқариш учун линейкадан ҳам фойдаланиш мумкин. Томчи шакли тарихий боғларда, замонавий истироҳат боғларида, кишлоқ стилидаги боғларда, манзарали декоратив паркларда, бинолар олдилари ва кириш олдиларин безашда фойдаланиш мумкин. Томчи шаклини яратиш учун шамшод, тис, бирючина ва бошқа қирқишга мос, чидамли ўсимликлар танланади.

Уя шакли. Уя шаклини ҳосил қилиш учун ўсимлик юқори томон секин–аста энгашган ҳолда силлиқ қирқиб борилиб, унинг уч қисми гумбаз шаклига келтирилади. Тўқилган уя шаклидаги ўсимликнинг юқори қисми унинг айлана шаклидаги асосидан бошлаб учигача сферик гумбаз кўринишида секин–аста қирқилиб, кузалиб борилади. Уянинг ташқи шаклидаги юқори томон текис қиялар беришини таъминлаш мақсадида ёрдамчи воситалар–бамбук таёқчалари қўлланилиб, ўсимлик текис қирқилиб борилади ва уянинг гумбаз қисми эркин тарзда визуал яратилади.

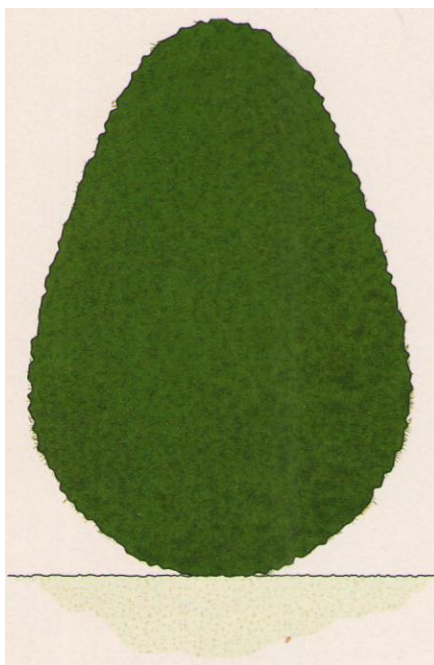

Уя шаклида декоратив кузалган бута ва дарахтларни асосан, тарихий паркларда кузатиш мумкин. Уя шаклли яшил буталар бундай пайтларда дарвоза кўриқчилари ёки текис юзали партер клумбаларни безашда

қўлланилиши мумкин. Уя шаклларни яратиш учун шамшод, тис, бирючина ва бошқа қирқишга мос, чидамли ўсимликлар танланади.

Тухумсимон шакл. Мазкур шакл ёрдамчи воситаларсиз ўсимликни эркин кузаш орқали бажарилади. Шар, уя шакллари каби тухум шаклини ясаш ҳам унча мураккаб жараён эмас.

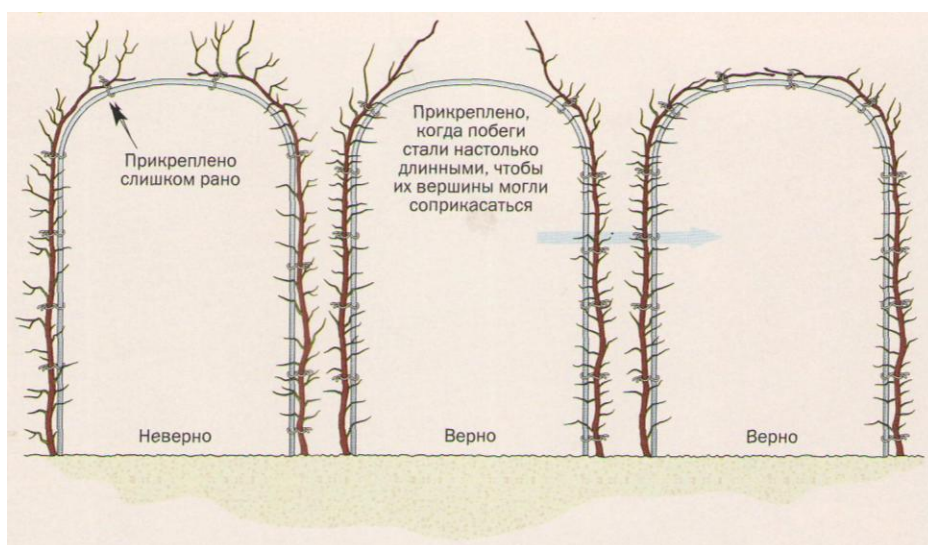
Тухум шаклини яратишда ўсимликнинг пастки, ер билан бирлашган қисмидаги кўринишини тўғри чиқаришда анча эътиборли бўлишни талаб қилади. Чунки тухумнинг энг катта доирали шакли ўсимликнинг айнан ана шу пастги қисмида жойлашади, шардан кўра тухум ерга кам қисми билан тегиб туриши талаб этилади. Тухумнинг барча қисмлари ўсимлик танасига симметрик жойлашиши мақсадга мувофиқдир.

Тухумсимон яшил декоратив шакллар тарихий паркларда, замонавий истироҳат боғлари, декоратив парклар, парк олди муўитини безашда кенг қўлланилади. Бунда шамшод, тис, бирючина ва бошқа қирқишга мос, чидамли ўсимликлардан фойдаланиш тавсия этилади. Шаклли қирқилган турли ўсимликлар табиий ҳолда эркин ўсаётган ўсимликлар билан қўшилиб гўзал ландшафт композициясини ҳосил қилади.

Равоқ (арка) шакли. Бир тур ва ёшдаги икки ўсимлик металл равоқга боғланиб, уларнинг ён бутуқлар ва шохлари шундай қирқиб бориладики, токи улар ўсиб устун шаклини олсинлар. Шу тарзда юқорига

металл равоқ устигача ўсиб борган ўсимликлар танаси бир–бирига боғлаб, қўшиб юборилиш керак. Бироқ, ўсимлик танаси учининг шундай юмшоқ ҳолати топилиши керакки, токи ҳар иккала ўсимлик устини бир–бирига осон боғлаб юбориш мумкин бўлсин. Акс ҳолда уларнинг уч қисмларини боғлаш қийинлашиш ёки расмда кўрсатилгандек юқорига қараб ўсиши ва равоқ шаклини ясаш қийин кечиши мумкин. Шунинг учун ҳам ўсимлик танаси металл равоқга боғлаб аста–секин ўстириб бориш керак. Шундай қилинганда ўсимликдан равоқ шаклини ясаш осон бўлади.

Кўчатдан ўстириляётган ўсимликларини, масалан оддий грабни ёки ўрмон букини танлаб ҳар иккала ўсимликнинг шоҳ–шаббалари, барг ва бутоқлари, ёши ва умуман бир хиллигига катта эътибор бериш зарур. Акс ҳолда равоқнинг бир томони иккинчи томонига ранги ва тифислиги билан мос келмай қолиши умкин. Агар равоқ шаклини ясашда тис бутаси қўлланса бу жараён анча осон кечади ва фарқ сезиларли бўлмайди.

Манзарали яшилравоқларни дарвозалар устига ёки тирик яшил тўсиқларнинг ўтиш жойларига ишлаш яхши самара беради. Шунингдек, уларни тарихий паркларда, тинч дам олиш ва сайр қилиш боғларида, перголалар тарзида, яшил галареялар кўринишида фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлади. Равоқлар шаклини яратиш учун граб обыкновенный, айрим ҳолларда лесной, тис ёки дарахтсимон ўсимликлар тавсия этилади.

Мевали дарахтлардан олма, нок ёки чирмовиқ лианалардан фойдаланиш мумкин.

Ш–боб бўйича хулоса

Айрим ўсимликларнинг пўстлоғи остига яширинган “уйқудаги” куртакчалари бўлади. Айнан ана шундай ўсимликлар (буларга масалан, самшит, тис киради) шаклли кузаш учун фойдаланишга қулай бўлади, чунки уларни кесиш осон кечади, ҳатто эски бутоқларни калтартиб кесса ҳам ва, ҳатто, уларни ўлчами кейинчалик ўзгартириб турилса ҳам бу ўсимликлар ўзларини яхши ҳис қилади.

Бунда бутоқдаги куртаклар орасидаги масофалар мумкин қадар кичик бўлгани яхши, чунки барглар ва куртакларнинг ихчам ўсгани маъқулдир.

Катта ўлчамли баргларга эга бўлган ўсимликларни кузаш пайтида оддий қайчилардан эмас, балки атиргулларга ишлаб берадиган “секатордан” фойдаланмоқ зарурдир. Шундай қилинганда ҳар бир бутоқ алоҳида кузалади ва бутоқда қолувчи баргларга жароҳат етказилмайди.

Маълумки, кузалиб шакл бериладиган ўсимликлар яхши ёруғлантирилган, яъни қуёш нури тушадиган жойларда ўсиши зарур, чунки бунда уларнинг барглари тиғиз ўсиши ва берилган шакл ўзгариб кетмаслиги талаб этилади. Мазкур талаб соя жойларда ўсиши мумкин бўлган ўсимликларга ҳам бирдай тааллуқлидир (масалан, самшит ёки тисга ҳам). Бироқ, қуёш нури тушмайдиган жойларда ўсувчи ўсимликларнинг бутоқлари ва барглари унчалик тиғиз ҳолда бўлмайди.

Шунинг учун ҳам шаклли кузаш учун ёруғсевар ёки ярим ёруғ, ярим сояли жойларда ўсадиган ўсимликлар танлангани мақсадга мувофиқдир. Бироқ, бундай ҳолатларда кузаб шакл бераётган ўсимлик устига унинг ёнида ўсаётган бошқа ўсимликлардан соя тушмаслиги, берилаётган сунъий яшил шакл “нур ва соя” самараси ёрдамида кўзга яхши кўриниб туриши талаб этиладигани, бунда шакл берилган ўсимликка ўзга ўсимликлар яқин

жойлашмаслиги яхшидир (5–расм). Самшитдан ишланган силлик яшил шарлар улар устига тушган нур ва ҳосил бўлган соя натижасида чиройли кўриниш олади.

Ҳавоси куруқ ва иссиқ-куруқ иқлимли Ўзбекистон шароитида самшит ва тисларнинг яхши ўсиши учун уларни суғориш керак. Акс ҳолда кечги баҳорда ёки ёз бошланиши билан шаклли кузалган ўсимликлар тупроқ намсизлигидан зарар кўради ва янги бутоқларнинг ўсиб чиқишига халақит беради. Ўсимликлар ўсадиган жой ёки тупроқ қишги шарқий шамоллар таъсирида кўп шамоллатилса музлашга таъсирчан ўсимликлар катта зарар кўришини ҳам унутмаслигимиз керак.

Ўсимликлар, одатда, яланғоч илдизлари билан, илдизи тупроққа бурканган ҳолда ёки контенейрларда сотилади. Йирик алоҳида экзотик ўсимликларни кўчириб қайта экилганда уларнинг илдизлари бурканган тупроқда эзилиб, тўкилиб кетмаслиги учун “ком”ни симлардан ишланган корзина ясаб маҳкам ҳолга келтириладики, токи ўсимлик илдизларига зарар тегмасин.

Бирок, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўсимликни экиш пайтида муайян илдизлар зарар кўради. Шу сабабдан ўсимликларнинг фаол ўсиши ва ривожланиши даврида уларни бир жойдан бошқа жойда кўчириб ўтказишмайди. Агар бу иш зарур бўлиб қолганда ўсимлик илдизларини фақат комдаги ҳолича тайёр контейнерларда кўчириб ўтказиш мумкин бўлади. Агар ёш ўсимлик бошлаб бирон-бир ёмкост (айлана қутига) экилган бўлиб, унда узоқ вақт қолиб кетса унинг илдизлари ҳам айлана, яъни доира шаклига кириб қолади. Бу эса ўсимликнинг яхши ўсишига ва кўчириб ўтқазилса унинг мустаҳкам туришига халақит беради.

Умуман олганда, дарахт ёки бутани кўчириб ўтказиш-экиш уларнинг нави ва ёши, ўлчамига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Кўчириб ўтказишда контейнер услуби қўлланилса бунинг аҳамияти қолмайди, яъни контейнерларда исталган ёшдаги ўсимлик навини кўчириб экса бўлади. Ўсимликни қайта экиш олдидан контейнер олиб ташланади. Бирок,

Ўсимлик мустаҳкам волокна ёки симлар билан корзина услубида кўчириб экилса, ўша корзина ечиб олинмай мавжуд ҳолича тупроқда қолдирилиши мумкин. Агар ўсимлик танасининг илдизлари тана бўйнига иплар билан боғлаб қўйилган бўлса, ип боғлами ечиб қўйилади, бироқ уларни олиб ташлаш шарт эмас. Ўсимликни янги жойга кўчириб ўтказишда унинг айрим илдизлари синган ва зарарланган бўлса улар ўткир қайчи билан кесиб ташлангани маъқул.

Агар ўсимликнинг кўчириб ўтказилаётган пайтда илдизлари ёки тупроқ коми (шу жумладан контейнердан кўчириб ўтказилаётганда ҳам) қуруқ ҳолатда бўлса, ўсимлик илдизларини яхшилаб намлантириш ёки уларни сувли каттароқ идишга солиб қўйиш керак.

Ўсимликларни кузашда қўлланиладиган асбоб–ускуналарни асосан ики гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга ўсимликларни қирқиш, бутоқлаш ва кузаш учун мўлжалланган асбоб–ускуналар кирса, иккинчи гуруҳга кузаш жараёнини амалга оширишда ёрдамчи восита тарзида фойдаланиладиган материаллар киради.

IV–БОБ.ТОПИАР САНЪАТИНИ АМАЛИЁТДА ҚЎЛЛАШ БЎЙИЧА ЛОЙИХАВИЙ ТАКЛИФЛАР

4.1. Тарихий анъаналарни тиклаш бўйича таклифлар

Боғ–парк ўсимликларини шаклли кузаш санъати қадимдан бой тарих ва анъаналарга эга. Тарихий маълумотларга кўра қадимги Римда Топиар исмли боғбон бўлиб, у дунёда илк бор дарахт ва буталарни кузаб уларга сунъий яшил шакллар бериш ғоясини амалиётда жорий қилган экан. Шу сабаб бу анъана Европага “топиар санъати” номи билан кирган ва жаҳон адабиётида шу ном билан аталиб келмоқда. Дарҳақиқат, бундан 2000 йил аввал Қадимги Рим боғларида шамшод (самшит) ва сарв (кипарис) ўсимликлари кузалиб, уларга сунъий геометрик шакллар берилганлиги тарихдан маълум [1].

Бу ўсимликлардан турли хил яшил ҳайкаллар ва, ҳатто, жанг сахналаридан кўринишлар ҳам шакллантирилган. Бироқ, Европа тарихида кейинги нотинч ўтган илк ўрта асрлар даврида “топиар санъати” боғ-парк амалиётида деярли унут бўлган. Европада фақат Италия ва Франциядаги Уйғониш даврига келиб топиар санъати ҳақида ва умуман антик даврлар санъати ғояларини янгидан қайта тиклаш ва амалда кучга киритиш ҳаракатлари жонланган ва натижада, топиар санъати Уйғониш даври боғларини яратишда қайтадан амалга киргизила бошланган [14].

Бу санъат, яъни ўсимликларга сунъий шакл бериш санъати, Европада “барокко” меъморчилиги услубида қурилган маҳобатли қаср ва кўрғонлар қошидаги боғларда ўзининг юксак ривожига эришади. Аммо, XVIII асрга келиб Европанинг “романтизм” усулидаги илғор ғояларига асосланган инглизча ландшафт боғ-истироҳатчилик қурилиши топиар санъатини амалиётда узоқ даврларгача, яъни XX асрнинг 80-йиллари охиригача тўхтаб қолишига сабаб бўлади. Бироқ, Германияда ўсимликларни шаклли кузаш амалиёти бу даврда боғлар қурилишида яна қайта жонланади ва оммавий тусга кира бошлайди [8].

Ҳозирги пайтда дунё тарихий боғ-паркларидаги мумтоз яшил геометрик шакллар ва ҳайкаллар билан бирга япон боғ-паркларида “бонсай” услубида яратилган турли яшил шакллар, пакана дарахтларнинг

тутам ёки бурама шакллари ҳам кузаш санъати намунаси бўлиб, дилларга завқ-шавқ бағишлайди.

Дарахт ва буталарни кузаб ишланган сунъий яшил манзарали шакллари тарихий, миллий парклар, замонавий истироҳат боғлар, хусусий боғлар ва ҳовли боғларида, декоратив паркларда, болалар боғлари, маҳалла марказларида ташкиллаштирилаётган болалар майдонлари, жамоат бинолари ҳудудлари ва хиёбонларни безашда қўллашга тавсия этамиз.

4.2. Замонавий топиар санъати шакллари яратиш ва амалиётда қўллаш бўйича лойиҳавий таклифлар

Бугунги кунда дунёнинг турли мамлакатларида (Европа ва Осиё китъаларида) топиар санъати қўлланилиб келаётган бўлса-да, у оммавий тус олгани йўқ. Бу санъат, айниқса, Ўрта Осиё республикаларида ҳанузгача кенг томир тортган эмас. Бироқ, бу санъатга қизиқиш катта ва у Ўрта Осиё халқлари, айниқса, биз самарқандликларга бегона эмас”.

Ўсимликларни кузаб уларга турли шакллар бериш санъати Самарқанд шаҳрига тарихдан меърос. Маълумки, Самарқанд Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлардаёқ, ям-яшил боғларга бурканган, обод ва хушманзара шаҳарларидан бири бўлган. X аср охирида юртимизга келган араб географи, тарихчи Абдулқосим Муҳаммад ибн Ҳавқал ўзининг “Китоб ал-масолик ва ва-л-мамолик” (Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб) деб номланган асарида Самарқанд ҳақида шундай ёзади: “Суғднинг пойтахти Самарқанддир; у Суғд дарёсининг жанубидаги тепаликда жойлашган. Шаҳар арк, шаҳристон ва унинг атрофидаги рабодлардан иборат... Арк тепасига чиққанимда киши фақат тушида кўрувчи ниҳоятда ҳаяжонлантирарли манзарадан завқландим: кўм-кўк дарахтлар, ярқираган кошоналар, шарқираб оқиётган анҳор ва жилғалар, атроф чаман гулгун табиат. Ҳар бир жой, ҳар бир дарахт, ҳар бир гуллаётган боғга қараб

қалбинг қувонади. Шаҳар майдончалари гўзаллигининг эса чеки йўқ. Дарахтлар кузалиб, уларга ўта ғаройиб манзарали сунъий шакллар, тартиб-оройишлар берилган. Булар бир-бирига зимдан ташланмоқчи бўлиб турган ёки бир-биридан ҳадиксираётган, ё эҳтимол танишмоқчи бўлаётган яшил сунъий филлар, туялар, сигирлар, ёввойи ҳайвонлар шакллари эслатади. Киши қалбини завқлантирадиган бундай яшил манзаралар ҳар қадамда. Буларга шарқираган ариқлар, балиқларга тўла ҳовузлар, дам олишга қулай кўшк ва шийпонлар қўшилган” [12].

Худди шундай маълумотни “Ашқал ал-ард” китобининг муаллифи ал-Умар (XIII аср бошида) ҳам келтиради: “Самарқандда сарв дарахтлари шундай кузалганки, уларнинг шакли бир-бирига ташланмоқчи бўлаётган ёввойи ҳайвонларга ўхшайди” [10]. Ибн Ҳавқал Насаф, Ахсикент, Қува, Бинокент ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида ҳам кўплаб боғлар мавжудлигини ёзади.

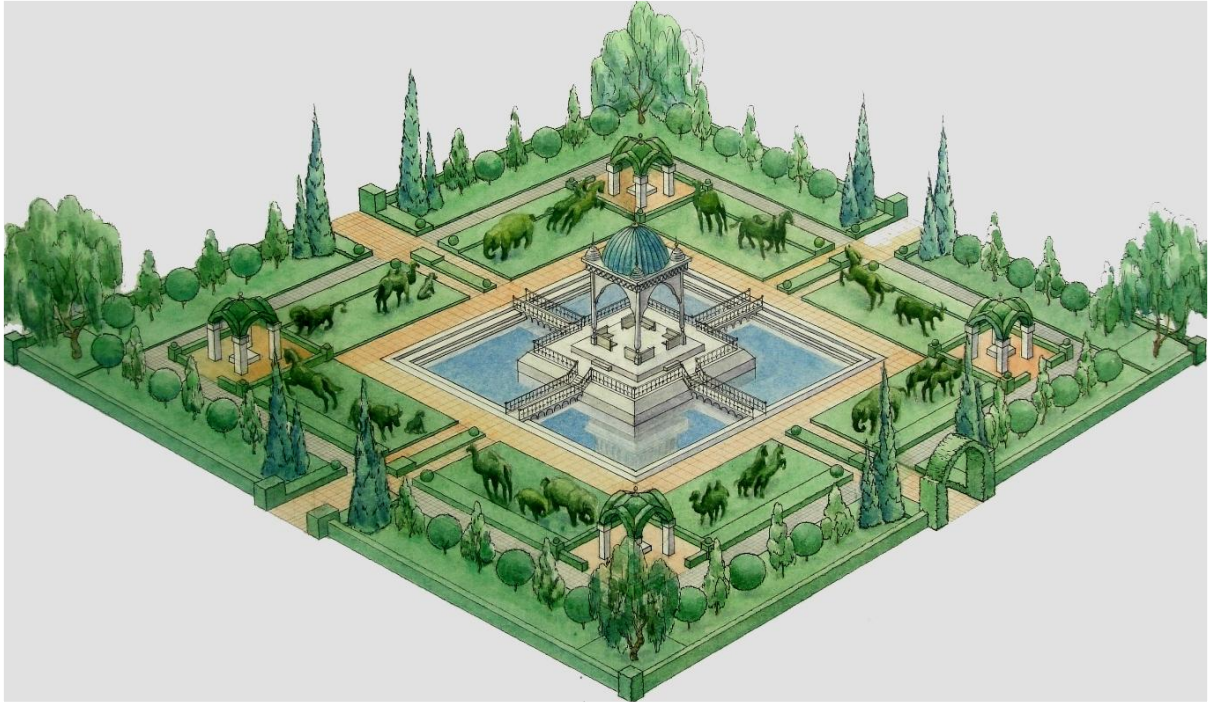
Ибн Ҳавқал ва ал-Умарларнинг ушбу ёзганлари Самарқандда меъморий боғлар бунёд этиш санъати жуда қадимдан мавжуд бўлганлигига, X асрнинг охирларида эса шаҳар майдонларидаги дарахтлар кузалиб, улардан яшил сунъий “Ҳайвонот боғи” яратилганидан, яъни “топиар” санъатининг ўша даврларда Самарқанд учун анъанавий ва ўзига хос бўлганлигидан далолат беради. Ана шундай санъатнинг Самарқанд шаҳри мисолида деярли 300 йил давомида сақланиб келганлиги ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир.

Маълумки, Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам Самарқандда боғ-парк санъати гуллаб яшнаган, шаҳар атрофларида ўнлаб боғ саройлар қурилган. Бироқ, уларда Самарқанднинг X-XIII асрлар шаҳар ичи боғларидаги каби ўсимликларга кузаш йўли билан сунъий шакллар берилганми, йўқми, бу ҳақда афсуски, бирон бир тарихий маълумотларга эга эмасмиз. Шундай бўлсада, Темур ва темурийлар қурдирган боғ-саройларда ҳам олдинги тарихий анъаналар давом эттирилган деган фикрдамиз.

Бироқ, “топиар” санъати ҳозирги кунда бизга унут бўлган қадимий меросдир. Ўзбек халқи болажон халқ. Шаҳарларимиздаги боғ-паркларда, болалар учун ажратилган боғларда, болалар боғчалари, мактаб ва коллежларда турли хил ҳайвонларнинг яшил ўсимликлардан кузаб ишланган ғаройиб шакллари болажонларимизга завқ бағишлайди, уларнинг экологик тарбиясини янада мустаҳкам қилади, уларнинг бу боғларда завқ-шавқ билан дам олишлари учун такрорланмас шароит яратиш беради. Бундан ташқари ям-яшил, тартибли манзаравий, сунъий ғаройиб шакллар нафақат ёш болаларга, балки катталарга ҳам бирдай завқ бағишлайди, очиқ муҳитдаги табиий ва сунъий яшил шакллар бир-бирига контраст тарзда инсон дилини очувчи, унинг асабини юмшатувчи табиий экобиологик восита сифатида муҳим роль ўйнайди.

Биз юқоридаги маълумотларга асосланиб, топиар санъати Ўрта Осиё халқларининг миллий боғ-паркчилик санъатига хос “Чорбоғ” услубига уйғунлаштириб, Самарқанд шаҳрида қадимдан мавжуд бўлган яшил “ҳайвонот боғини” ҳамда Амир Темур ва Темурийлар даврига хос “Чорбоғ” услубидаги анъанавий боғни қайта тиклашга муваффақ бўлдик (1–расм).

Ҳозирги пайтда дунё тарихий боғ–паркларидаги мумтоз яшил геометрик шакллар ва ҳайкаллар билан бирга Япония боғ-паркларида “бансай” услубида яратилган турли сунъий яшил шакллар катта роль ўйнамоқда. Ҳозирда яратилаётган боғ–паркларда, албатта, Япония боғини яратиш одат тусига кирган. Бу ҳодиса бутун дунёда Япон боғларининг катта мавқега эга эканлигидан далолатдир. Бироқ, ҳар бир мамлакат, ҳар бир халқ ўзининг миллий боғларини яратиш ва уларни Япон боғлари каби умуминсоний, умужаҳон санъати даражасига етказишга ҳаракат қилмоғи зарур. Бу йўлда биз самарқандликларга тарихан миллий, маҳаллий ҳисобланган ўсимликларни шаклли кузаш санъатини янгитдан жонлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Араб географи, тарихчи Абдулқосим Муҳаммад ибн Ҳавқалнинг “Китоб ал-масолик ва ва-л-мамолик” номли асарига таърифлар асосида профессорлар А.С.Уралов ва Э.М.Мухаммадиевлар раҳбарлигида архитектор А.Э. Жонузақов томонидан яратилган “Яшил ҳайвонот боғи” лойиҳа-эскизи. Ушбу лойиҳани замонавий истироҳат боғларининг болалар зонасида, болалар боғлари, маҳалла марказларида ташиқлаштириляётган болалар майдонларида амалиётга қўллаш мумкин.

Шуни таъкидлаш зарурки, айрим нисбатан замонавий ҳисобланган, худуди унча катта бўлмаган хусусий боғларда, айнан, гўзал шакллар бериб қузалган дарахт ва буталар, умри узок, яъни шакллари ўзгармасдан сақланадиган эркин ўсувчи дарахт ва буталарга нисбатан қизиқарли ва эътиборлидир. Бироқ, кузаб сунъий шакл бериладиган ўсимликлар доимий эътибор ва ишлов беришга муҳтождирлар.

Топиар санъатини амалиётда қўллаш муаммоси Ўзбекистон илму-фани ва ландшафт архитектураси учун ҳозирги вақтда янги соҳа ҳисобланиб, уни амалиётга жорий қилишимиз, юқорида айтганимиздек, бизнинг ўрта асрлардаги азалий кадриятларимизни қайта тиклаш йўлидаги илк ҳаракатлар қаторига киради ва Республикамиз ландшафт архитектурасининг ўта долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Дарахтларни кузаб ишланган сунъий яшил манзарали шаклларни тарихий, миллий паркларда, замонавий истироҳат боғлари, хусусий боғлар

ва ҳовли боғларида, декоратив паркларда, жамоат бинолари олд ҳудудлари ва скверларни безашда қўллашни тавсия этамиз.

Шаклли кузашнинг ўнлаб турлари мавжуд бўлиб, уларга биринчи навбатда киради. Шаклли кузаш **услугларини уч йирик гуруҳга бўлиш мумкин:**

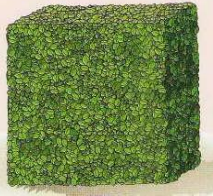

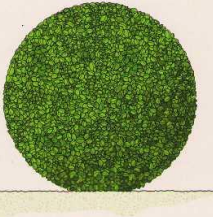

- биринчиси, узоқ ўтмишдан бизгача боғ-паркчилик меросининг топиар санъати тарзида етиб келган тарихий услублар ва шакллар;

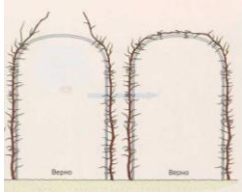
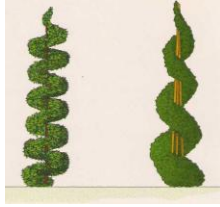

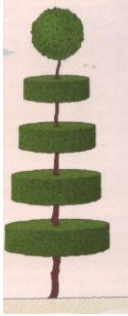
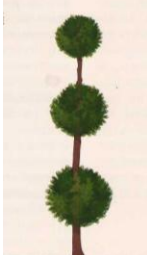
- иккинчиси, ўша тарихий анъаналар ва боғ-парк стиллари асосида шакллантирилган ва ривожлантирилган янги услуб ва шакллар;

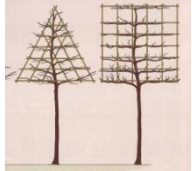
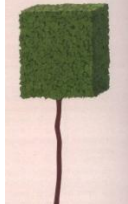
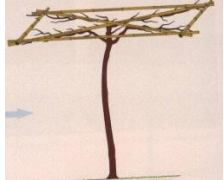

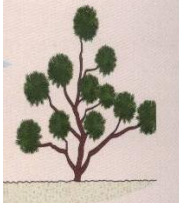

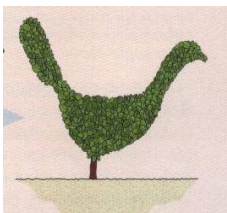
- учинчиси, буткул янги замон тафаккури ва дизайн элементларига, замонавий меъморий ландшафт муҳити ва бадий–эстетик талабларига мос тарзда шакллантирилган илғор услуб ва шакллардир. Шаклли кузаш усуллари, кузашга тавсия этиладиган ўсимликлар ва уларни ўстиришнинг мураккаблик даражасини қуйидаги жадвалда келтирдик. Ушбу жадвалда биз топиар санъатига хос яшил композицияларнинг умумий классификациясини ишлаб чиқдик ва ундан амалиётда фойдаланишни тавсия этамиз.

Топиар санъатига хос яшил композицияларнинг умумий классификацияси

Кузаш шакллари	Шаклнинг ташқи кўриниши	Кузашга тавсия этиладиган	Кузаш услуги, қўлланиладига	Ўсимлик-ни
----------------	-------------------------	---------------------------	-----------------------------	------------

		Ўсимликлар	н ёрдамчи воситалар (1-эркин кузаш; 2-бамбук таёқчалар; 3-кўчма қолиплар; 4-кўчмас қолиплар; 5-тўлдирувчи қолиплар)	Ўстиришнинг мураккаб-лик даражаси
Куб-“қутича” лар шакли		Шамшод, тис	2 ёки 3	Оддий-етарлича мураккаб
Пирамида шакли		Шамшод, тис	2 ёки 3	Етарлича мураккаб
Шар шакли		Шамшод, тис	1	Оддий-етарлича мураккаб
Конуссимон шакл		Шамшод, тис	1 ёки 2	оддий
Устивон, устивон-симон, валик шакли		Шамшод, тис	2	Оддий-етарлича мураккаб
Томчи шакли		Шамшод, тис	1	Оддий-етарлича мураккаб

Уя шакли		Шамшод, тис	1	Оддий
Тухумсимон шакл		Шамшод, тис	1	Оддий
Равоқ шакли			4	Оддий
Спиралсимон, шгопор, урчиксимон шакллар		Шамшод, тис, лейленд кипариси, туя	1 ёки 2	Етарлича мураккаб
Ингичка танадаги шар		Шимшод, ти-с	1	Оддий
Кесик конуслар шакли		Шамшод, тис, лавр	1 ёки 4	Етарлича мураккаб
Кўп қаватли, сахли шакл		Шамшод, тис	1	Оддий– етарлича мураккаб

Панжара шакли		Шамшод, тис, туя	4	Етарлича мураккаб
Танадаги “яшик”		Липа, чинор	1	Етарлича мураккаб
“Том” шакли		Чинор	4	Етарлича мураккаб
Италия қорағайи		Қорақарағай	1	Оддий
Абстракт шакллар		Шамшод, тис	1	Оддий–етарлича мураккаб
Попуклар, шарқ попуклари шаклида		Можжевельник, лейленд кипариси	1	Етарлича мураккаб
Бансай стилидаги шакллар		Қорағай, тис	1	Мураккаб
Корзина шакли		Шамшод, тис	1-4	Етарлича мураккаб–мураккаб
Турли хил хайвонлар шакли, ҳайкаллар		Шамшод, тис	1-4	Етарлича мураккаб–мураккаб

Харфлар, сонлар		Шамшод, тис	4	Етарлича мураккаб
Геометрик шакллардаги яшил тирик тўсиқлар			2	Оддий
Партерлик клумбалар шакли		Шамшод	2	Етарлича мураккаб
Бордюрлик, партерлик клумбалар		Шамшод	2	Мураккаб
Клумба шакли		Шамшод, лаванда, шалфей, дубровник, сантолина	2	Етарлича мураккаб

Топиар санъатини амалиётга самарали тадбиқ қилиш мақсадида вилоят ва туман марказларидаги мавжуд қишлоқ хўжалик, боғдорчилик ва ўрмончилик касб-хунар коллежларига юқоридаги мақсадда махсус гуруҳлар қабул қилишни, республика маркази Тошкентда эса махсус ландшафт архитектураси коллежи ва топиар санъати бўлишини ташкил қилишни ва ушбу йўл билан бу соҳани ривожлантириш учун малакали кадрлар тайёрлашни таклиф қиламиз.

IV–боб бўйича хулоса

Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати ўрта асрларда нафақат Осиёда, хусусан Мовароуннаҳрда, балки Европа мамлакатлари

(Франция ва Англия)да ҳам ривож топган. Бу санъат Европада “топиар санъати” деб ном олган. Қадимги Римда бундан 2000 йил муқаддам ҳам шамшод ва сарв ўсимликларига турли геометрик сунъий шакллар берилиб, ҳатто улардан яшил ҳайкаллар ва бошқа мураккаб манзарали шакллар ясашган.

XX аср охирларида бу санъатга Германия ва Европанинг бошқа давлатларида ҳам катта эътибор берилди бошланган. Айниқса хусусий ҳовли боғлари ва парк–саройларда топиар санъати қайтадан жонлантирилган ва ҳозирда ҳам қўлланилмоқда.

Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати умумжаҳон боғ-паркчилик амалиёти даражасигача кўтарилиб “топиар санъати” деб ном олган экан, бу санъат нафақат ўтмишда, балки ҳозирда ҳам бутун дунё бўйича ўз мавқеи ва ўрнига эга. У нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам қўлланилиб келинган ва ҳозирда ҳам қўлланилмоқда. Фақат уни қаерда ва қандай қўллаш услубларини билиш керак. Ҳамма гап мана шунда. Менинг диссертациям ҳам айнан ана шу долзарб масалаларни ўрганиш, тадқиқ қилиш ва уларга жавоб беришга бағишланган.

Айнан шунинг учун ҳам мазкур диссертацияда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатининг жаҳон ландшафт архитектурасига хос ўнлаб услублари аниқланган, умумлаштирилган, тизимланган ва улар амалиётда фойдаланишга қулай ҳолга келтирилиб, махсус кўргазмали жадвал кўринишида шакллантирилган. **Бу услубларни уч йирик гуруҳга бўлиш мумкин:**

- биринчиси, узок ўтмишдан бизгача боғ-паркчилик меросининг топиар санъати тарзида етиб келган тарихий услублар ва шакллар;
- иккинчиси, ўша тарихий анъаналар ва боғ-парк стиллари асосида шакллантирилган ва ривожлантирилган янги услуб ва шакллар;
- учинчиси, буткул янги замон тафаккури ва дизайн элементларига, замонавий меъморий ландшафт муҳити ва бадиий–эстетик талабларига мос тарзда шакллантирилган илғор услуб ва шакллардир.

Диссертацияда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган замонавий ўсимликлар (пастқам дарахт ва буталар) таркиби тавсия қилинган ва уларга хос хусусиятлар очиб берилган. Буларга дарахтлардан сарв, туя, можевельник, лавр, падуб, буталардан эса шамшод, тис, брючина, плюшларни қўллаш тавсия қилинган.

Ишда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган ёрдамчи восита ва асбоб-ускуналар гуруҳи ҳам кўрсатиб берилган. Ёрдамчи воситаларга кўчма ва доимий стационар шаблонлар, саватлар, тик таёқчалар, тасмалар, сим сеткалар кирса, асбоб-ускуналарга гул қайчи (секатор), ток қайчи, новдаларни кесувчи қайчи, шакл берувчи қайчи, электр қайчилари киритилган.

Дарахтларни кузаб ишланган сунъий яшил манзарали шаклларни тарихий, миллий паркларда, замонавий истироҳат боғлари, хусусий боғлар ва ҳовли боғларида, декоратив паркларда, жамоат бинолари олд ҳудудлари ва скверларни безашда қўллаш тавсия этилади.

Бутун жаҳон ландшафт архитектураси ва боғ–парк қурилиши топиар санъатига кенг қулоч очган бир пайтда биз бунга томошабин бўлиб қараб турмаслигимиз керак. Ваҳоланки, ота–боболаримиз бу санъатга бефарқ бўлмаган экан, биз ҳам топиар санъатини замонавий ландшафт архитектурасида қўллашимиз ва унинг ўзимизга хос миллий шаклларини излаб топишимиз зарур.

Мазкур диссертациянинг илмий амалий натижалари асосан қуйидагилардан иборат:

- самарқанд боғ–парк санъати тарихи ва бугунги кун ландшафт амалиёти ўрганилди;
- дарахт ва буталарни кузаб уларга турли хил сунъий манзарали яшил шакллар бериш санъати таҳлил қилинди;

- ушбу санъатга хос тарихий ва замонавий услублар аниқланди, улар илмий тизимга солинди ва уларнинг қўлланиш соҳалари белгиланди;
- шаклли кузашга чидамли бўлган маҳаллий дарахт ва буталар турлари аниқланди ва таклиф қилинди;
- ўсимликларни шаклли кузаш санъатини замонавий ландшафт архитектураси ва боғ–паркчилик амалиётига қўллаш бўйича илмий асосланган лойиҳавий таклифлар ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон халқи болажон халқдир. Биз болаларимизнинг кўп бўлишини, уларнинг комил инсон бўлиб тарбияланишини, орзу–истакларини рўёбга чиқариш иштиёқида яшаймиз. Шундай экан замонавий Ўзбекистон учун нисбатан янги ҳисобланган, айниқса, болаларга қизик бўлган топиар санъатини биринчи навбатда болалар паркларида, болалар боғчалари, болалар сайргоҳлари ва оромгоҳларида, маданият ва истироҳат ҳамда ёшлар боғларида қўллаш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шу мақсадда кўпроқ ҳайвонлар ва қушлар шаклидаги яшил топиар композицияларини яратишни таклиф қиламиз, чунки болалар, одатда, ҳайвонлар ва қушларни ёқтиришади.

Дарахт ва буталардан шакллантирилган топиар яшил ҳайвонот боғини яратиш Самарқанд шаҳрига хос қадимий меъросни қайта тиклаш имконини беради. Бундай боғда нафақат турли хил хонаки, балки ёввойи ҳайвонлар шакллари акс эттириш ҳам мақсадга мувофиқдир. Булардан ташқари “геометрик топиар боғ”, “фантастик шакллардаги топиар боғи” каби боғларни ҳам таклиф этамиз.

Шу мақсадда биз **топиар санъатига хос яшил композицияларнинг умумий классификациясини** ишлаб чиқдик ва ундан амалиётда фойдаланишни тавсия этамиз. Шунингдек, топиар санъатида қўлланиладиган дарахтсимонлар (дарахт ва буталар)нинг турлари ва хиллари ҳам ишлаб чиқилди.

Биз мазкур диссертацияда ўтказилган тадқиқотларимиз натижаларига асосланиб топиар санъатини Ўрта Осиё халқларининг

миллий боғ–паркчилик санъатига хос “Чорбоғ” услубига уйғунлаштириб, Самарқанд шаҳрида қадимдан мавжуд бўлган яшил “ҳайвонот боғини” қайта тиклашга муваффақ бўлдик.

Ҳозирги пайтда дунё тарихий боғ–паркларидаги мумтоз жонли геометрик шакллар ва яшил ҳайкаллар билан бирга Япония боғ–паркларида “бансай” услубида яратилган турли сунъий яшил шакллар ҳам катта роль ўйнамоқда. Ҳозирда яратилаётган замонавий боғ–паркларда, Япония боғини яратиш одат тусига кирган. Бу ҳодиса бутун дунёда Япон боғларининг катта мавқега эга эканлигидан далолатдир. Бирок, ҳар бир мамлакат, ҳар бир халқ ўзининг миллий боғларини яратиш ва уларни Япон боғлари каби умуминсоний, умужаҳон санъати даражасига етказишга ҳаракат қилмоғи зарур. Бу йўлда биз самарқандликларга тарихан миллий, маҳаллий ҳисобланган топиар санъатини янгитдан жонлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир.

ЯКУНИЙ ХУЛОСАЛАР, ДИССЕРТАЦИЯ НАТИЖАЛАРИ ВА ТАКЛИФЛАР

Самарқандда меъморий боғлар бунёд этиш санъати жуда қадимдан мавжуд бўлган. X асрнинг охирларида эса шаҳар майдонларида сарв дарахтлари кузалиб, улардан “яшил сунъий ҳайвонот боғи” яратилган, яъни дарахтларга кузаш йўли билан сунъий манзаравий шакллар бериш санъати

ўша даврларда Самарқанд шаҳри учун анъанавий ўзига хос бўлган услубларда амалга оширилган.

Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам Самарқандда боғ–парк санъати гуллаб яшнаган, шаҳар атрофларида ўнлаб боғ саройлар курилган. Бирок, уларда Самарқанднинг X–XIII асрлар шаҳар ичи боғларидаги каби ўсимликларга кузаш йўли билан сунъий шакллар берилганми–йўқми, бу ҳақда афсуски, бирон бир тарихий маълумотларга эга эмасмиз. Шундай бўлсада, Темур ва темурийлар қурдирган боғ–саройларда ҳам олдинги тарихий анъаналар давом эттирилган деган фикрдамиз.

Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати ўрта асрларда нафақат Осиёда, хусусан Мовароуннаҳрда, балки Европа мамлакатлари (Франция ва Англия)да ҳам ривож топган. Бу санъат Европада “топиар санъати” деб ном олган. Қадимги Римда бундан 2000 йил муқаддам ҳам шамшод ва сарв ўсимликларига турли геометрик сунъий шакллар берилиб, ҳатто улардан яшил ҳайкаллар ва бошқа мураккаб манзарали шакллар ясашган.

XХаср охирларида бу санъатга Германия ва Европанинг бошқа давлатларида ҳам катта эътибор берилди бошланган. Айниқса хусусий ҳовли боғлари ва парк–саройларда топиар санъати қайтадан жонлантирилган ва ҳозирда ҳам қўлланилмоқда.

Ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъати умумжаҳон боғ-паркчилик амалиёти даражасигача кўтарилиб “топиар санъати” деб ном олган экан, бу санъат нафақат ўтмишда, балки ҳозирда ҳам бутун дунё бўйича ўз макеи ва ўрнига эга. У нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам қўлланилиб келинган ва ҳозирда ҳам қўлланилмоқда. Фақат уни қаерда ва қандай қўллаш услубларини билиш керак. Ҳамма гап мана шунда. Менинг диссертациям ҳам айнан ана шу долзарб масалаларни ўрганиш , тадқиқ қилиш ва уларга жавоб беришга бағишланган.

Айнан шунинг учун ҳам мазкур диссертацияда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатининг жаҳон ландшафт

архитектурасига хос ўнлаб услублари аниқланган, умумлаштирилган, тизимланган ва улар амалиётда фойдаланишга қулай ҳолга келтирилиб, махсус кўргазмали жадвал кўринишида шакллантирилган. **Бу услубларни уч йирик гуруҳга бўлиш мумкин:**

- биринчиси, узоқ ўтмишдан бизгача боғ-паркчилик меросининг топиар санъати тарзида етиб келган тарихий услублар ва шакллар;
- иккинчиси, ўша тарихий анъаналар ва боғ-парк стиллари асосида шакллантирилган ва ривожлантирилган янги услуб ва шакллар;
- учинчиси, буткул янги замон тафаккури ва дизайн элементларига, замонавий меъморий ландшафт муҳити ва бадиий–эстетик талабларига мос тарзда шакллантирилган илғор услуб ва шакллардир.

Диссертацияда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган замонавий ўсимликлар (пастқам дарахт ва буталар) таркиби тавсия қилинган ва уларга хос хусусиятлар очиб берилган. Буларга дарахтлардан сарв, туя, можевельник, лавр, падуб, буталардан эса шамшод, тис, брючина, плюшларни қўллаш тавсия қилинган.

Ишда ўсимликларни кузаб уларга сунъий шакллар бериш санъатида қўлланиладиган ёрдамчи восита ва асбоб-ускуналар гуруҳи ҳам кўрсатиб берилган. Ёрдамчи воситаларга кўчма ва доимий стационар шаблонлар, саватлар, тик таёқчалар, тасмалар, сим сеткалар кирса, асбоб-ускуналарга гул қайчи (секатор), ток қайчи, новдаларни кесувчи қайчи, шакл берувчи қайчи, электр қайчилари киритилган.

Дарахтларни кузаб ишланган сунъий яшил манзарали шаклларни тарихий, миллий паркларда, замонавий истироҳат боғлари, хусусий боғлар ва ҳовли боғларида, декоратив паркларда, жамоат бинолари олд ҳудудлари ва скверларни безашда қўллаш тавсия этилади.

Бутун жаҳон ландшафт архитектураси ва боғ–парк қурилиши топиар санъатига кенг қулоч очган бир пайтда биз бунга томошабин бўлиб қараб турмаслигимиз керак. Ваҳоланки, ота–боболаримиз бу санъатга бефарқ

бўлмаган экан, биз ҳам топиар санъатини замонавий ландшафт архитектурасида қўллашимиз ва унинг ўзимизга хос миллий шакллари излаб топишимиз зарур.

Мазкур диссертациянинг илмий амалий натижалари асосан қуйидагилардан иборат:

- самарқанд боғ–парк санъати тарихи ва бугунги кун ландшафт амалиёти ўрганилди;
- дарахт ва буталарни кузаб уларга турли хил сунъий манзарали яшил шакллар бериш санъати таҳлил қилинди;
- ушбу санъатга хос тарихий ва замонавий услублар аниқланди, улар илмий тизимга солинди ва уларнинг қўлланиш соҳалари белгиланди;
- шаклли кузашга чидамли бўлган маҳаллий дарахт ва буталар турлари аниқланди ва таклиф қилинди;
- ўсимликларни шаклли кузаш санъатини замонавий ландшафт архитектураси ва боғ–паркчилик амалиётига қўллаш бўйича илмий асосланган лойиҳавий таклифлар ишлаб чиқилди.

Таклифлар ва тавсиялар: Ўзбекистон халқи болажон халқдир. Биз болаларимизнинг кўп бўлишини, уларнинг комил инсон бўлиб тарбияланишини, орзу–истакларини рўёбга чиқариш иштиёқида яшаймиз. Шундай экан замонавий Ўзбекистон учун нисбатан янги ҳисобланган, айниқса, болаларга қизиқ бўлган топиар санъатини биринчи навбатда болалар паркларида, болалар боғчалари, болалар сайргоҳлари ва оромгоҳларида, маданият ва истироҳат ҳамда ёшлар боғларида қўллаш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шу мақсадда кўпроқ ҳайвонлар ва қушлар шаклидаги яшил топиар композицияларини яратишни таклиф қиламиз, чунки болалар, одатда, ҳайвонлар ва қушларни ёқтиришади.

Дарахт ва буталардан шакллантирилган топиар яшил ҳайвонот боғини яратиш Самарқанд шаҳрига хос қадимий меъросни қайта тиклаш имконини беради. Бундай боғда нафақат турли хил хонаки, балки ёввойи ҳайвонлар шакллари акс эттириш ҳам мақсадга мувофиқдир. Булардан

ташқари “геометрик топиар боғ”, “фонтастик шакллардаги топиар боғи” каби боғларни ҳам таклиф этамиз.

Шу мақсадда биз **топиар санъатига хос яшил композицияларнинг умумий классификацияс**ини ишлаб чиқдик ва ундан амалиётда фойдаланишни тавсия этамиз. Шунингдек, топиар санъатида қўлланиладиган дарахтсимонлар (дарахт ва буталар)нинг турлари ва хиллари ҳам ишлаб чиқилди.

Биз мазкур диссертацияда ўтказилган тадқиқотларимиз натижаларига асосланиб топиар санъатини Ўрта Осиё халқларининг миллий боғ–паркчилик санъатига хос “Чорбоғ” услубига уйғунлаштириб, Самарқанд шаҳрида қадимдан мавжуд бўлган яшил “хайвонот боғини” қайта тиклашга муваффақ бўлдик.

Ҳозирги пайтда дунё тарихий боғ–паркларидаги мумтоз жонли геометрик шакллар ва яшил ҳайкаллар билан бирга Япония боғ–паркларида “бансай” услубида яратилган турли сунъий яшил шакллар ҳам катта роль ўйнамоқда. Ҳозирда яратилаётган замонавий боғ–паркларда, Япония боғини яратиш одат тусига кирган. Бу ҳодиса бутун дунёда Япон боғларининг катта мавқега эга эканлигидан далолатдир. Бироқ, ҳар бир мамлакат, ҳар бир халқ ўзининг миллий боғларини яратиш ва уларни Япон боғлари каби умуминсоний, умужаҳон санъати даражасига етказишга ҳаракат қилмоғи зарур. Бу йўлда биз самарқандликларга тарихан миллий, маҳаллий ҳисобланган топиар санъатини янгитдан жонлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Шаклли кузаш учун таклиф қилинаётган ўсимликларнинг русча ва ўзбекча номлари, қандай яшил шаклларга мўлжалланганлиги ва уларга хос бўлган хусусиятларни қуйидаги жадвалда келтирдик:

Русча номи	Ўзбекча номи	Асосий вазифаси	Эслатмалар
Самшит	Шамшод	Яшил деворлар кичик ва ўрта ўлчамли манзаравий шакллар, ясси яшил тўсиқлар,	Кузашга чидамли, ўта йиғноқ, тиғис, қўқимтир, яшил баргли, доим яшил
Граб обыкновенный	Граб	Яшил деворлар, катта манзаравий шакллар	Баргларини ташлайди

Бук лесной	Ўрмон қорақайини	Яшил деворлар, йирик манзаравий шакллар	Барглари ташлайди
Плющ	Плюш	Қолипларга асосланган шакллар	Қолипни ўраб олади, доим яшил
Падуб остролистный японский	Япон аччиқ баргли падуби	Бонсай стилидаги ўрта ва йирик манзаравий шакллар	Барглари шамшодни эслатади, тез ўсиши билан фарқланади
Бирючина	Лигуструм	Манзаравий хайкаллар	Қирқишга ўта чидамли, тез ўсади, бироқ совукни ёқтирмайди, доим яшил
Лавровишня	Тафлон	Яшил тўсиқлар, йирик ўлчамдаги манзаравий шакллар	Қишда ҳам яшилликча қолади
Липа	Липа, жўка	Йирик ўлчамдаги манзаравий шакллар, яшил тўсиқлар	Навларининг турига қараб совукни ёқтирмайди, доим яшил
Кипарис различные сорта	Сарвнингтурли навлари	Яшил панжаралар, манзаравий геометрик шакллар, помпон	Тез ўсувчи, совукқа нисбатан чидамсиз, доим яшил
Можжевельник, различные сорта	Арчанингтурли навлари	Манзарали шарлар, спираллар	Тезкор ўсиши ва қирқишга чидамлилиги билан ажралиб туради
Тис	Зарнаб	Ўрта ва катта ўлчамли манзаравий шакллар	Пинус навлари доим яшил, қирқишга яхши чидамли
Тис японский	Япон зарнэби	Бансай стилидаги манзарали шакл	Совуқ ва шудрингга жуда чидамли, доим яшил
Туя	Туйя	Яшил деворлар, спираллар	Совуққа чидамли, доим яшил
Биота восточная	Саври, биота	Яшил деворлар, ўрта ўлчамли манзарали шакллар	Доим яшил, барг ва бутоқлари тиғис
Бересклет японский	Япон бересклет (майда ва йирик баргли)	Яшил деворлар, ўрта ўлчамли манзарали шакллар	Доим яшил, барг ва бутоқлари тиғис, совуққа (-10 дан паст) чидамсиз, ҳимояга муҳтож

Бажарилган мазкур диссертация натижаларидан қуйидаги ташкилотлар фойдаланиши мумкин: боғ–истироҳатчилик санъатимиз асосларини ўрганишга ва қайта тиклашга даҳлдор бўлган муассасалар, республика вилоятлари, шаҳарлари ва туманлар ҳокимликлари, Ўзбекистон Республикаси “Уздавархитектқурилиш” қўмитаси, Ўзбекистон фанлар академиясининг Боғдорчилик ва табиатшунослик институтлари,

Ўзбекистон меъморлар уюшмаси қошидаги “Ландшафт архитектураси маркази”, “Ўзбектуризм” миллий компанияси, шунингдек санъатшунослар, лойиҳачи архитекторлар, тарихчилар, ландшафт архитектураси ва дизайни соҳасида таълим олаётган бакавлар ва магистрлар, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари фойдаланиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1. Каримов И.А.** Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Асарлар. 7жилд.Т., 1999.
- 2. Каримов И. А.** Юксак маънавият—енгилмас куч.—Т., 2008.

3. **Абдулқосим Мухаммад Ибн Ҳавқал.** Китоб, сурат ал–ард.–Тошкент, 2012.
4. **Абдурахмонов А.А,** Мурзова Р.М., Азолин П.К. Ассортимент парод для живых изгородей в Узбекистане.–Тошкет, 1994.
5. **Булатов М.С.**Сады и парки Тимура и Тимуридов.//Маскан, 1993. №2.
6. **Брикелл К.** Орезка растений. Перевод с англ. А.П. Раевского.–М.: “Мир”, 1987.
7. **Бўриев Ҳ.Т.** “Ландшафтни ташкил этиш ва режалаштириш” фанидан маъруза матни.–Самарқанд, 2011.
8. **Генрих Бельц.** Фигурная стрижка деревьев.–М., 2006.
9. **Гарнизоненко Т.С.** Справочник современного ландшафтного дизайна.– Ростов–на–Дону, 2005.
10. **Дробченко Н.В.** История становления и пути развития ландшафтной архитектуры в Узбекистане. Архитектура номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати.–Тошкент, 2004.
11. **Забелина Е.В.** Поиск новых форм в ландшафтной архитектуре.–М., 2005.
12. **Ибн Ҳавқал.** Мовароуннахр тарихи.–Тошкент, 2012.
13. **Кларк Э.** Искусство исламского сада. Перевод с англ.–М., 2008.
14. **Курбатов В.Я.** Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира.–Москва, 2007.
15. **Неъматов Э., Хуррамов Б., Мукумов И., Мукумов Ў.** Самарқанднинг яшил қалқонлари.–Самарқанд, 2007.

- 16. Ожегов С.С., Уралов А.С., Рахимов К.Ж.** Ландшафт архитектура-си ва дизайни.–Самарқанд: СамДАҚИ, 2003.
- 17.**Современное оформление сада (составитель **Г.А. Серикова**).–М., 2011.
- 18.Уралов А.С. Бойқулова Н.** “Топиар” санъатининг ландшафт архитектурасидаги роли.//СамДАҚИ да ўтказилган 2011 йил илмий–амалий конференция материаллари.–Самарқанд, 2011.
- 19.Уралов А.С. Бойқулова Н.** Самарқанд ландшафт архитектурасида “Топиар санъатининг роли ва ўрни”//Меъморчилик ва қурилиш журнали муаммолари илмий–техник журнали, №2, 2012–Самарқанд, 2012.
- 20.Черкасов М.И.** Композиция зеленых насаждений.–М., 1960.
- 21.Шацкая Т.В.** Аквадизайн Стран Востока.–Т., 1997.
- 22.Шешко П.С.** Энциклопедия ландшафтного дизайна.–Минск, 2007.
- 23.Beltz, Heinrich:** Formgehölze–Anzucht und Pflege (Фигурное подстриженные растение–выращивание и уход).–Berlin, 1999.
- 24.Blanke, Rolf:** Kunstwerke in Grün. Formgehölzeerziehenundpflegen (Художественные произведения из растений. Фигурное подстриженные растение–выращивание и уход).–Stuttgart, 1999.
- 25.Haase, Magda:** Gartenelemente nach klassischen Beispielen (Элементы сада из классических примерах).–Stuttgart, 1991.
- 26.Hendy, Jenny:** Immergrün in Form gebracht. Buch & Co.mit der Scherge gestalten. (Формирования вечнозеленых растений. Стрижка ножницами самшита и других растений).–Stuttgart, 2005.

27.Watcher, Dorothee: Formschnitt (Фигурное стрижка растений).– München, 2005.

28.Leufen, Beate: Topiari (Искусство фигурной стрижка садовых растений–анг.).–Stuttgart, 2004. Formkunst leichtgemacht (Оформление фигурных растений без особых усилий) Stuttgart, 1998.

29.Niemeyer, Wolfgang: Geschnittene Gartenkuns (Садоводство–стрижка фигурных растений).–München, 1996.

Интернет сайтлари

<http://www.Landstyle.ru>

sad@sad.ru

<http://www.sadtorg.ru>

[www_uznature_uz.hiv](http://www.uznature.uz)

www.Gardener.ru

[www.http://landscape design.ru](http://landscape_design.ru)